[illegible]

[[illegible] ગાંધીજીનાં [illegible]]

પ્રાણપ્રતિષ્ઠા

[અસહકાર વિષેનાં ગાંધીજીનાં વ્યાખ્યાનો]

નવજીવન પ્રકાશન મન્દિર
અ મ દા વા દ
૭ આના

સંવત ૧૯૭૯

મુદ્રક અને પ્રકાશકઃ
રામદાસ મોહનદાસ ગાંધી,
નવજીવન મુદ્રણાલય, સારંગપુરઃ અમદાવાદ.

આદિવચન—

ફુંકારા વગર દેવતા પ્રજ્વલિત રહેતા નથી. ભારતમાં જે મહાન લડત ઉપાડી છે તેને જગવવા ગાંધીજીએ દેશમાં જે પ્રાણ ફુંક્યો તેનું સ્મરણ રાખવા આ ભાષણો ઉપયોગી નીવડશે એવી આશા છે.

—પ્રકાશક

અનુક્રમ

મદ્રાસમાં ગાંધીજી

અસહકારની અગત્ય

* જે વિષે આજકાલ આટલી બધી ચર્ચા થઇ રહી છે એ અસહકાર શું છે અને આપણે શા માટે એ શસ્ત્ર લેવાનું છે? ઘડીવાર હું એના કારણમાં ઉતરીશ. અત્યારે દેશની સામે બે પ્રશ્નો પડેલા છે. પહેલો અને મોટામાં મોટો ખિલાફતનો. આ બાબતમાં મુસલમાનોનાં દિલ ચીરાઇ ગયાં છે. ઇંગ્લંડને નામે બ્રિટિશ પ્રધાનોએ અત્યંત વિચારપૂર્વક આપેલાં વચનો પર પાણી ફેરવવામાં આવ્યું છે. હિન્દી મુસલમાનોને અપાયેલાં જે વચનોના જોર પર

* મદ્રાસમાં સમુદ્રતટ પર ૩૦ ૪૦ હજાર માણસોની વિરાટ જાહેર સભા આગળ ગાંધીજીએ તા. ૧૨મી ઑગસ્ટ ૧૯૨૦ની સાંજે અસહકાર વિષે એક વિગતવાર ભાષણ આપ્યું હતું. આરંભમાં સ્વર્ગસ્થ લોકમાન્યને શ્રદ્ધાંજલિ અર્પ્યા બાદ તેમણે પોતાનો વિષય શરૂ કર્યો હતો.

બ્રિટિશ પ્રજાએ સ્વીકારેલી મદદ હિન્દની પાસેથી કઢાવવામાં આવી તે વચનોનો ભંગ કરવામાં આવ્યો છે અને મહાન ઇસ્લામ ધર્મ જોખમમાં આવી પડ્યો છે. મુસલમાનો વ્યાજબી રીતે માને છે કે બ્રિટિશ વચનો જ્યાં સુધી ન પળાય ત્યાં સુધી તેમને માટે બ્રિટિશ પ્રત્યે વફાદાર રહેવું અશક્ય છે. અને બ્રિટિશ પ્રત્યે વફાદાર રહેવું કે ઇસ્લામ અને પયગમ્બર પ્રત્યે, એ સવાલ જ્યારે આવી પડે ત્યારે તો કોઈ પણ મુસલમાન પોતાની બાજુ જાહેર કરવામાં એક ક્ષણની પણ વાર ન લગાડે એ દેખીતું છે. અને મુસલમાનોયે લગાડી પણ નથી. તેમણે કશું ન છુપાવતાં છડેચોક અને ખાનદાનીભરી રીતે દુનીયાને જણાવી દીધું છે કે જો બ્રિટિશ પ્રધાનો તેમજ બ્રિટિશ પ્રજા આપેલાં વચનો નહિ પાળે, હિન્દના ૭ કરોડ મુસલમાનોની લાગણીને માન નહિ આપે, તો તેમનાથી વફાદાર રહી શકાશે નહિ. સવાલ બાકીના હિન્દીઓનો જ રહ્યો, કે તેમણે આ ટાણે મુસલમાન ભાઇઓને પડખે ઉભા રહી પાડોશી તરીકેનો ધર્મ બજાવવો યા નાહ. એ તો દેખીતું છે કે એમને સારૂ આ જીંદગીની તક છે. સો વર્ષે પણ આવી વિશ્વાસ, બંધુભાવ અને મિત્રાચારી બતાવવાની, તેમજ મુસલમાન હિન્દુના ભાઇ છે એમ આટલા દિવસ આપણે જે વાતો કરતા આવ્યા તે ખરી કરી બતાવવાની તક મળવાની નથી. જો હિન્દુને મન અંગ્રેજ કરતાં મુસલમાન વધારે નજીકનો હોય, અને જો મુસલમાનોની માગણી ન્યાય અને ધર્મના પાયા પર ખડી થયેલી હોવા વિષે તમારા મનમાં શંકા ન હોય, તો હું તમને કહું છું કે જ્યાં સુધી મુસલમાનોની માગણીનું

આજબીપણું કાયમ છે અને તેમના દલીલો ખુલ્લા, ખાન-દાનીભર્યા અને હિન્દુસ્તાનને કશું નુકશાન ન કરનારા છે, ત્યાં સુધી તમારે મુસલમાન ભાઇઓની પડખે ઉભા રહ્યે જ છુટકો છે. મુસલમાનોએ આ નિર્મળ સાધનોની શરત સંપૂર્ણતાએ સ્વીકારી લીધી છે અને સારી આલમની સમક્ષ વગર સંકોચે તેઓ તેમ કરી શકશે એમ જોયા પછી જ એ શરતે હિન્દુ ભાઇઓની મદદ કબૂલ રાખવા તેઓ તૈયાર થયા છે. આવી સ્થિતિમાં હિન્દુમુસલમાનોએ મળીને જ આખા યુરોપની ખ્રિસ્તી રાજસત્તાઓનો પ્રતિકાર કરવો જોઇયે, અને તેમને જણાવી દેવું જોઇયે, કે હિન્દ નિર્બળ હશે પણ સ્વાભિમાન જાળવવાની હજુ તેનામાં શક્તિ છે. પોતાના ધર્મની ખાતર, પોતાના માનની ખાતર હજુ તેને મરતાં આવડે છે. આ જ ખિલાફતનો એક શબ્દમાં અર્થ છે. પણ આ ઉપરાંત પંજાબનો સવાલ ઉભો છે. પંજાબના બનાવે હિન્દના હૃદયને જે કારી જખમ કર્યો છે તેવો છેલ્લા સૈકામાં બીજા કોઇ પણ બનાવે નાહ કર્યો હોય. ૫૭ની સાલનો બળવો હું નથી ભૂલતો. પણ એ બળવા દરમીયાન હિન્દને ગમે તેટલું ખમવું પડ્યું હોય તોપણ રૅાલેટ કાયદા દ્વારા હિન્દને જે અપમાન આપવાનો પ્રયત્ન થયો અને એ કાયદો પસાર થયા પછી હિન્દનું જે પ્રત્યક્ષ અપમાન કરવામાં આવ્યું તેની તુલના હિન્દના આખા ઇતિહાસમાં ક્યાંયે થઇ શકે તેમ નથી. આ બ્રિટિશ પ્રજા પાસેથી પંજાબનો ન્યાય મેળવવાના કારણે પણ તમારે કંઇક રસ્તો શોધ્યે જ છૂટકો છે. આમની સભા, ઉમરાવોની સભા, મિ૰ મૅાન્ટેગ્યુ, ના૰ વાઇસરાય, એકેએકને ખિલાફત

તેમજ પંજાબને વિષે લોકલાગણી શી છે એની પૂરી ખબર છે. પાર્લામેન્ટની બન્ને સભાઓમાં થયેલી ચર્ચાએ તથા મિ૰ મૉન્ટેગ્યુ અને ના૰ વાઇસિરાયે લીધેલાં પગલાંએ પૂરેપૂરૂં બતાવી આપ્યું છે કે તેઓ હિન્દને વ્યાજબી ન્યાય આપવા તૈયાર નથી. આપણા આગેવાનોએ આ મુશ્કેલીમાંથી રસ્તો કહાડવો જ જોઇયે અને આપણે બ્રિટિશ રાજ્યકર્તાઓના બરોબરીયા છીયે અને તેમને હાથે આપણું સ્વમાન જળવાવી શકીયે છીયે એ જ્યાં સુધી આપણે સાબિત નહિં કરી આપીયે ત્યાં સુધી આપણી અને તેમની વચ્ચે કોઈ જાતનો સંબંધ કે ભાઇચારો સંભવતો નથી. આથી જ હું અસહકારનો સુંદર અને સચોટ માર્ગ બતાવી રહ્યો છું.

અસહકાર ગેરકાયદે છે?

કેટલાક કહે છે કે અસહકાર ગેરકાયદે છે. હું તેનો ઇન્કાર કરૂં છું. હું તો કહું છું કે અસહકાર એ ન્યાયી અને ધર્મસંમત માર્ગ છે. દરેક મનુષ્ય તેને ગ્રહણ કરી શકે છે અને તે સંપૂર્ણપણે કાયદેસર છે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના એક મહાન ચાહનારે તો કહ્યું છે કે બ્રિટિશ બંધારણની દૃષ્ટિએ તો ચોખ્ખો બળવો સુદ્ધાં સફળ નિવડે તો સાવ કાયદેસર છે. અને પોતાના કથનના ટેકામાં તેણે મારાથી ઈન્કાર ન કરી શકાય તેવા ઐતિહાસિક આધાર ટાંક્યા છે. હું તો સફળ કે નિષ્ફળ કોઇ બળવાને કાયદેસર કહેવાનો દાવો બિલકુલ નથી કરતો, કારણ બળવામાં ખુનામરકીની માન્યતા રહેલી છે. હું તો હિન્દુસ્તાનને પહેલેથી કહેતો આવ્યો છું કે

ખૂનામરકી યુરોપમાં ગમે તે હેતુઓ બર લાવતી હોય, પણ આ દેશમાં તે આપણું કામ કદિ સાધી આપવાની નથી. મારા ભાઇ સમાન ભાઇબંધ શૌકતઅલી ખૂનામરકીમાં શ્રદ્ધા રાખનારા છે. જો તેમનાથી બની શકે તેમ હોત તો તો ક્યારનાયે દહાડાનીયે એમણે બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય વિરૂદ્ધ તલવાર ખેંચી હોત. તેમનામાં શરીરની મર્દાઈ અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની સામે થવાની જરૂર જોવાનું ડહાપણ, બન્ને છે. પણ ખરા સિપાઇની દૃષ્ટિએ આજે હિન્દમાં તલવારથી કામ લેવાની અસંભવિતતા તે જોઇ શકતા હોવાથી તેઓ મારા પક્ષને સ્વીકારી મારી અલ્પ મદદ કબૂલ રાખવા તૈયાર થયા છે. તેમણે પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે જ્યાં સુધી હું તેમની જોડે છું ત્યાં સુધી અંગ્રેજની સામે તો શું પણ આ દુનીયા પરના કોઇપણ માણસની સામે તેઓ ખૂનામરકીના વિચારો નહિ કરે. હું તમને ખાત્રી આપું છું કે તેઓ પોતાનું વચન ખરા ધાર્મિકને શોભાવે તેમ પાળી રહ્યા છે; ખરી ઇમાન-દારીથી અસહકારને માર્ગે ચાલી રહ્યા છે; અને એ જ ખૂનામરકી વગરનો અસહકારનો માર્ગ પકડવા હું હિન્દુ-સ્તાનને વીનવી રહ્યો છું. હું તમને કહું છું કે હિન્દુસ્તાનમાં આપણી વચ્ચે આજ ભાઈ શૌકતઅલીના કરતાં વધુ સાચો કોઇ સિપાઈ નથી. જો કદિ તલવાર ખેંચવાનો વખત આ દેશમાં આવી જ પહોંચશે તો એ કેવી તલવાર ખેંચી શકે છે એ તમે જોશો. મને પણ તમે તે દિવસે હિમાલયના અરણ્યો તરફ ચાલી નીકળેલો જોશો. હિન્દ જે દિવસે તલવારનો ન્યાય સ્વીકારશે તે દિવસે હિન્દી તરીકેનું મારૂં જીવન સમાપ્ત થશે. હિન્દુસ્તાનને આ દુનીયામાં પ્રભુના

ધરનો વિશેષ આદેશ છે એમ હું માનું છું તેથી જ, અને હિન્દના પ્રાચીન ઋષિઓએ સેંકડો વર્ષોના અનુભવ પછી પશુબળ ઉપર ખડો થયેલો ન્યાય નહિ પણ આપભોગ ઉપર, યજ્ઞ ઉપર, કુરબાની ઉપર ખડો થયેલો ન્યાય જ આ સંસારમાં કોઇપણ મનુષ્યને માટે ખરી વસ્તુ છે એ મહાન સત્યને શોધી કહાડ્યું છે એમ હું માનું છું તેથી જ, હું એ સિદ્ધાન્તને વળગી રહ્યો છું અને મરણની ઘડી લગી વળગ્યો રહીશ. તેથી જ હું તમને સમજાવી રહ્યો છું કે જ્યારે ભાઈ શૌકતઅલી ખૂનામરકીમાં શ્રદ્ધા રાખતા હોવા છતાં અસહકારને નબળાના હથીયાર તરીકે સ્વીકારે છે ત્યારે હું તો તેને સબળામાં સબળાના હથીયાર તરીકે જ માનું છું. હું તો માનું છું કે વગર હથીયારે દુશ્મનની સામે ઉઘાડી છાતીએ મરવાની હિમ્મત જે કરી શકે છે તે શૂરવીરમાં શૂરવીર સિપાઈ છે. આવો આ ખૂનામરકી રહિતનો અસહકાર છે. તેથી મારા વિદ્વાન દેશબંધુઓને હું સમજાવી રહ્યો છું કે જ્યાં સુધી અસહકાર લોહીના ડાઘ વિનાનો છે ત્યાં સુધી તેમાં ગેરકાયદે એવું કશું જ નથી.

હું તો ઉલટો સવાલ કરૂં છું કે આજે બ્રિટિશ સરકારને 'હું તમારી સેવા કરવા ઇન્કાર કરૂં છું' એમ કહેવું શું ગેરકાયદે છે? આપણા માનવંતા પ્રમુખ સાહેબે પોતાના બધા માનચાંદ સરકારને વિનયપૂર્વક પાછા સોંપી દેવા એ શું ગેરકાયદે છે? સરકારી કે ગ્રાંટ લેતી નિશાળોમાંથી પોતાનાં છોકરાંને ઉઠાડી લેવાં એ કોઇપણ માબાપને માટે શું ગેરકાયદે છે? 'જે કાયદાની સત્તાનો મને ચડાવવામાં નાહ પણ મારી અધોગતિ કરાવવામાં

ઉપયોગ થાય છે તે કાયદાની સત્તાને હું હવે નથી પોષી શકતો' એમ કોઇપણ વકીલે કહેવું શું ગેરકાયદે છે ? કોઇપણ સિવિલ સર્વન્ટે કે જડજે, 'જે સરકાર આખી પ્રજાની ઇચ્છાને માન આપવા નથી ઇચ્છતી એવી સરકારની નોકરી કરવાની હું ના પાડું છું' એમ કહેવું શું ગેરકાયદે છે ? હું તમને પૂછું છું કે કોઇપણ પોલીસે કે સિપાઇએ પોતાના જ ભાઇઓને અપમાનિત કરનાર સરકારની સેવા બજાવવાની ફરજની સામા થઇને પોતાની નોકરીનું રાજીનામું રજુ કરવું એ શું ગેરકાયદે છે ? હું કૃષ્ણા જીલ્લાના ખેડુતોને જઇને કહું કે 'તમે જે કર સરકારને આપો છો તેને ઉપયોગ સરકાર તમને ચડાવવામાં નહિ પણ તમને નબળા પાડવા તરફ કરે તો બહેતર છે કે તમારે કશા કર ન ભરવા ' એ શું ગેરકાયદે છે ? હું માનું છું અને વિનયપૂર્વક કહું છું કે આમાં કશું જ ગેરકાયદે નથી. મેં આમાંની એકેએક બાબત મારા જીવનમાં કરી જોઈ છે, અને કોઇયે મને એના વ્યાજબીપણા વિષે સવાલ કર્યો નથી. ખેડામાં સાત લાખ ખેડુતોની વચ્ચે હું હતો. તેમણે બધાએ પોતાના કરો આપવા ઇન્કાર કર્યો હતો અને આખા હિન્દુસ્તાનનો મને ટેકો હતો. કોઇને એ ગેરકાયદે ન લાગેલું. હું કહું છું કે અસહકારના આખા પંથમાં ક્યાંયે ગેરકાયદો નથી. આ કાયદેસર સરકાર હેઠળ—આલીશાન બંધારણવાળી બ્રિટિશ પ્રજાની હકુમત હેઠળ—ભારેમાં ભારે ગેરકાયદો તો હિન્દુસ્તાનની પ્રજાએ નિર્બળ બનવામાં—પેટ ચાલવામાં—રહેલો છે. ગેરકાયદે તો, આખા હિન્દુસ્તાનની પ્રજાએ પોતાને ઘડીએ અને પળે થતાં દરેક અપમાન મુંગે મ્હોડે ગળી જવાં એ છે. ગેરકાયદે

તો હિન્દના ૭ કરોડ મુસલમાનોએ પોતાના ધર્મ પર ગુજરેલા ન્યાયને સાંખવો એ છે. ગેરકાયદે તો, આખા હિન્દુસ્તાને મુંગે મ્હોડે બેસી રહી આ બધું ટગર ટગર જોયાં કરવું અને જે અન્યાયી સરકારે પંજાબની ઇજ્જત ધૂળમાં રગદોળી તેની સાથે સહકાર કરવો એ છે. હું મારા એકેએક દેશબંધુને કહીશ કે જો તમારામાં સ્વમાનનો છાંટો હોય, જો તમને આબરૂની કિંમત હોય, જો તમે તમારી જાતને તમારા મહાન બાપદાદાઓની પેઢી દર પેઢીથી ચાલતી આવેલી ઉચ્ચ પરંપરાઓના વારસ અને રક્ષક માનતા હો, તો હાલની સરકારના જેટલી અન્યાયી બનેલી સરકાર સામા અસહકાર ન કરવો એ જ તમારે માટે સૌથી મોટામાં મોટો ગેરકાયદો છે એ તમે જોઇ શકશો. મને અંગ્રેજો પ્રત્યે દ્વેષ નથી. મને કોઈ સરકાર પ્રત્યે દ્વેષ નથી; પણ અસત્યની જોડે, આંખમીંચામણાની જોડે, અન્યાયની જોડે, મારે હાડવેર છે. જ્યાં સુધી સરકારને અન્યાય કરવો છે, ત્યાં સુધી એ મને પોતાનો શત્રુ, હાડવેરી ગણી શકે છે. હજુ ગયે જ વર્ષે અમૃતસર કોંગ્રેસ વેળાએ—ઈશ્વરને સમક્ષ રાખીને આ હું તમને કહી રહ્યો છું—મેં આ સરકારની જોડે સહકાર કરવા ઘુંટણીએ પડીપડીને તમારી જે વીનવણીઓ કરી તે એ શ્રદ્ધાએ કે મને પુરી ઉમેદ હતી કે બ્રિટિશ પ્રધાનો જેઓ સામાન્યપણે ડાહ્યો વર્ગ છે તેઓ મુસલમાન લાગણીને ધ્યાનમાં લેશે; પંજાબના અત્યાચારોની પૂરી ભરપાઈ કરશે. અને તેથી જ મેં ભરી કોંગ્રેસને ફરી ફરી આગ્રહ કરીને વીનવી કે સરકારે મિત્રતાનો હાથ લંબાવ્યો છે, આપણે પણ આપણી ખાન-

દાની સામું જોઇ શ્રદ્ધા ધરી આપણો હાથ લંબાવવો ઘટે. હું માનતો હતો કે બાદશાહી ઢંઢેરાને રૂપે ખરા દિલથી સરકાર દોસ્તીનો હાથ લંબાવી રહી હતી. આથી જ મેં પ્રજાને સહકારની તરફેણમાં એટલી વીનવી. પણ બ્રિટિશ પ્રધાનોએ પોતાને હાથે મારી એ શ્રદ્ધાને જમીનદોસ્ત કરી; અને એનો એ હું આજ તમારી સામે કેવળ ધારાસભાઓમાં નીરર્થક ઘોંચપરોણા કરવા ખાતર નહિ, પણ સરકારની જોડે ખરો, વજનવાળો અને દુનીયાની જોરાવરમાં જોરાવર સરકારને પણ ઉભી રાખે એવો જોરાવર અસહકાર કરવા વીનવી રહ્યો છું. આ અત્યારે તમારી આગળ મારી માગણી છે. જ્યાં સુધી આપણે ન્યાય નથી મેળવી શક્યા, જ્યાં સુધી આપણે નાખુશ નોકરશાહીના હાથથી આપણું સ્વમાન નથી રક્ષી શક્યા ત્યાં સુધી આપણાથી સહકાર થઇ જ કેમ શકે? આપણાં શાસ્ત્રો કહે છે અને હું પણ શાસ્ત્રો અને ધર્માચાર્યો પ્રત્યે સંપૂર્ણ માનપૂર્વક કહું છું કે અન્યાય અને ન્યાય વચ્ચે, અન્યાયી અને ન્યાયપ્રિય માણસ વચ્ચે, સાચ અને જૂઠ વચ્ચે કદાપિ સહકાર થશે નહિ. જ્યાં સુધી સરકાર તમારાં માનઇજ્જત રક્ષનારી છે ત્યાં સુધી તેની જોડેનો સહકાર એ ધર્મ છે. પણ જ્યારે એ જ સરકાર તમારી ઇજ્જતને સાચવવાને બદલે લૂંટવા લાગે ત્યારે તેવી સરકારની જોડે સહકાર નહિ પણ અસહકાર તેટલો જ જરૂરી ધર્મ છે.

અસહકાર અને ખાસ કૅાંગ્રેસ

મને કહેવામાં આવે છે કે મારે પ્રજામતના વાજીંત્ર રૂપ કૅાંગ્રેસની ખાસ બેઠક સુધી રાહ જોવી ઘટતી હતી. હું

જાણું છું કે કૉંગ્રેસ પ્રજામતનો પડઘો પાડનારી સંસ્થા છે. મારા પોતા પૂરતો આ સવાલ હોત તો હું અનંત કાળ રાહ જોવાનીયે ના ન પાડત. પણ મારા હાથમાં તો મુસલમાન કોમનું પાવત્ર સુકાન સોંપવામાં આવ્યું હતું. હું મુસલમાન કોમનો સલાહકાર હતો અને હાલ તુરતને માટે તેમની ઇજ્જત મારા હાથમાં સોંપાયેલી છે. અંતઃકરણના ધ્વાનની ઉપરવટ થઇને કોઇપિણ સંસ્થાના નિર્ણયની રાહ જોવાની સલાહ તેમને મારાથી કેમ આપી શકાય? શું મુસલમાનોએ થુંકેલું ગળીને પોતે અત્યાર લગી સ્વીકારેલું ખાનદાનીભર્યું ધોરણ આજે ફેરવવા તૈયાર થવું? ઇશ્વર ન કરે ને કદાચ કૉંગ્રેસે તેમની વિરૂદ્ધ ઠરાવ આપ્યો તો? હું તો તોપણ મુસલમાન ભાઇઓને કહે જ જવાનો કે તેમણે તેમના દીનને થયેલા અપમાનને સાંખવા કરતાં એકલે પગે પણ ઉભા રહેવું અને લડયે જવું. મુસલમાનો ચાહે તો કૉંગ્રેસની પાસે ભલે ભિક્ષુકની હાલતમાં મદદ માગે, પણ મદદ મળો યા ન મળો, કૉંગ્રેસદ્વારા દોરાવાની તેમનાથી રાહ જોવાય તેમ નહોતું. તેમને તો નિરર્થક ખૂનામરકી અથવા નિર્દોષ છતાં પરિણામકારક અસહકાર, બેમાંથી એક રસ્તો લીધે જ છૂટકો હતો; અને તેમણે અસહકારનો માર્ગ પકડયો છે. અસહકારનું પવિત્ર સ્વરૂપ મારી પેઠે જ જેને મન વસી ગયું છે તેમની તો ચોખ્ખી ફરજ છે કે તેમણે વગર ઢીલે એ મુજબ અમલ કરવો અને ખુદ કૉંગ્રેસને પણ બીજો કશો નિર્ણય આપવાનું અશકય કરી મૂકવું. કારણ કૉંગ્રેસ પણ અંતે તો તેમની વ્યક્તિઓના મોટા સમુદાયનો મત દર્શાવનાર નહિ તો બીજું શું છે? અને જો વ્યક્તિઓ

એકમત બનીને કૅાંગ્રેસમાં જાય તો પછી કૅાંગ્રેસનાથી પણુ તેમના મતથી જૂદો મત કેમ આપી શકાય? જો આપણે અગાઉ મત બાંધ્યા વગર અથવા મત દર્શાવતાં ડરીને કશા મત વગર જ કૅાંગ્રેસમાં જવા માગતા હોઇયે તો જ આપણે કૅાંગ્રેસના નિર્ણયની રાહ જોઈ બેસીયે. જેઓ નિશ્ચય નથી કરી શકતા તેમને હું હુક છું કે ભલે કૅાંગ્રેસ સુધી થોભો, પણુ જેમને આ બાબતમાં દીવા જેવું દેખાઈ ચૂકયું છે તેમને માટે તો હવે થોભવું એ ચોખ્ખું પાપ છે. કૅાંગ્રેસ તમને થોભવા નથી કહેતી, પણુ તમને તમારા વિચારો મુજબ અમલ કરતા જોવા ઇચ્છે છે કે જેથી તે લોકલાગણીનો ખરો આંક કાઢી શકે.

કાઉન્સિલોનો બહિષ્કાર

અસહકારની વિગતોમાં સૌથી પહેલો મેં નવી કાઉન્સિલોના બહિષ્કારને મૂકયો છે. કેટલાક મિત્રોએ આ 'બહિષ્કાર' શબ્દ સામે વાંધો લીધો છે, કારણુ હું પ્રથમથી જ બ્રિટિશ માલનો અગર કોઇ પણુ માલનો બહિષ્કાર કરવાની વિરૂદ્ધ છું. પણુ ત્યાં 'બહિષ્કાર' શબ્દ જુદો ભાવ સૂચવે છે અને અહીં 'બહિષ્કાર' નો જુદો અર્થ છે. હું પૂરા વિચારપૂર્વક આવતી નવી કાઉન્સિલોનો બહિષ્કાર સૂચવી રહ્યો છું. અને તે શા માટે? પ્રજા—જનસમુદાય—આજે આગેવાનો તરફથી ચોખ્ખી—સમજાય તેવી—આગેવાનીની અપેક્ષા રાખે છે, દ્વિઅર્થી વાતોની નહિ. પ્રથમ કાઉન્સિલો માટે ચુંટાવું અને પછી કાઉન્સિલમાં સોગંદ લેવાની ના પાડવી એવી જે વાત ચાલી રહી છે તેથી પ્રજામાં આગેવાનો પ્રત્યે અવિશ્વાસ જ આવશે. લોકો તેમાં કંઈ નહિ સમજે. ઉલટો પ્રજાનો

બુદ્ધિભેદ થશે. આ જ કારણથી આ જાળમાં ન ફસાવા હું તમને ચેતવું છું. પ્રથમ ચુંટાઇને કાઉન્સિલમાં ગયા પછી ત્યાં સોગંદ લેવાનો ઇન્કાર કરવાનું ધોરણ અખત્યાર કરીને આપણે આપણે હાથે દેશને વેચશું. આપણને વસમું લાગે તેવું છે, છતાં હું ખુલ્લા દિલથી કહું છું કે જેટલા હિન્દીઓ આજ ઉપલી વાત કરી રહ્યા છે તે બધા એ મુજબ કરી શકશે જ એવો મને ભરોસો નથી. એ અભિપ્રાય ધરાવનારાઓને આજે હું ચેતવું છું કે તેમ કરવાથી તેઓ પોતાને માટે તેમજ પ્રજાને માટે જાળ ઉભી કરી રહ્યા છે; અને તેમાં તેઓ ફસાશે. આ મારો અંગત મત છે. હું તો માનું છું કે પ્રજાને ખરેખરા નિર્મળ રસ્તે દોરવી હોય, આ મહા પ્રજાની જોડે આપણે આજે જો મજાક કરવા ન માગતા હોઇયે, તો જ્યાં સુધી હિન્દને કરવામાં આવેલો એવડો અન્યાય ઉભો છે ત્યાં સુધી સરકાર તરફની ગમે તેટલી મોટી મહેરબાનીઓ પણ જતી કીધે જ આપણો છૂટકો છે. તેમના તરફની કોઇપણ મહેરબાની આપણે સ્વીકારીયે તે પહેલાં પંજાબ અને ખિલાફતના એવડા અન્યાયની ભરપાઇ થવી જ જોઇયે. પ્રાચીન યુરોપમાં કહેવત ચાલતી કે 'ગ્રીકોથી ચેતતા રહેજો; પણ તેમાંયે જ્યારે તેમને હાથમાં બક્ષિશ લઇને આવતા જુઓ ત્યારે તો ખસૂસ ચેતજો.' જે પ્રધાનમંડળ ઇસ્લામ અને પંજાબને કરેલા અન્યાયોને કાયમ કરવાની આજે ગાંઠ વાળી બેઠું છે તેમના હાથની કોઇ પણ બક્ષિશ આપણે સ્વીકારી જ કેમ શકીયે ? ઉલટું આપણે તો તેમણે બિછાવેલી જાળમાં ન ફસાવા સારૂ બમણા સાવચેત રહેવું ઘટે. આથી

હું તમને વીનવું છું કે નવી કાઉન્સિલોની જોડે નખરાં કરવાના કે બીજી કશી જ લેવાદેવાના બધા વિચારો આપણે છોડી દેવા. એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે પ્રજામતના ખરા પ્રતિનિધિ એવા આપણે જો કાઉન્સિલોમાં નહિ જઇયે, તો મૉડરેટો જે પ્રજામતનો સાચો પડઘો પાડનારા નથી તેઓ કાઉન્સિલોમાં જશે. હું તેમાં મળતો નથી થતો. મૉડરેટો શાના ખરા પ્રતિનિધિ છે અને નેશનાલિસ્ટો શાના છે તે હું નથી જાણતો. હું તો માનું છું કે સારા માઠા બધે છે. હું પણ માનું છું કે ઘણા મૉડરેટો સાચા દિલથી માને છે કે અત્યારે અસહકાર અખત્યાર કરવો એ પાપ છે. હું માનપૂર્વક તેમનાથી જુદો પડું છું. તેમને પણ હું કહું છું કે જો તમે ચુંટણીને માટે ઉભા રહેશો તો તમારી પોતાની ઉભી કરેલી જાળમાં તમે ફસાશો. પણ આથી મારી સ્થિતિમાં ફેર પડતો નથી. જો મારા અંતરને એમ જ લાગે કે નવી કાઉન્સિલોમાં મારે ન જવું જોઇયે તો મારે ઓછામાં ઓછું મારા પૂરતો તો તેનો અમલ કરવો જ રહ્યો; પછી બાકીનામાંથી ભલે નવ્વાણું ટકા ચુંટણી માટે ઉભા રહે. એ જ જાહેર કામ કરવાનો અને પ્રજામત કેળવવાનો રસ્તો છે. એ જ સુધારા મેળવવાનો અને ધર્મ રક્ષવાનો રસ્તો છે. મારે મન જો એ દીનની ઇજ્જતનો સવાલ છે, તો હું એક હોઉં કે હજારમાં એક હોઉં, મારે મારા સિદ્ધાંતને વળગી રહ્યે જ છુટકો રહ્યો. એમ કરતાં મારૂં મરણ થાય તોપણ એ, જીવીને મારે મ્હોડે મારા સિદ્ધાંતનો ઇન્કાર કરવા કરતાં તો બહેતર જ થયું. હું ફરીફરી કહું છું કે કોઇએ પણ કાઉન્સિલમાં જવામાં આપણે

ભારે ભૂલ કરીશું. હાલની સરકાર જોડે આપણાથી સહકાર ન કરી શકાય એમ જો આપણને સાચે જ લાગી ગયું છે તો આપણે છેક મથાળેથી જ આરંભ કરવો જોઇયે. પ્રજાના આપણે સ્વાભાવિક આગેવાનો છીયે અને આજે પ્રજાને અસહકારની સલાહ આપવાનો અધિકાર તેમજ શક્તિ આપણે મેળવેલાં છે. તેથી હું તો ફરીફરીને એ જ કહેવાનો કે નવી કાઉન્સિલો માટે કોઇપણ શરતે ઉભા રહેવું એ અસહકારના ધોરણથી વિરૂદ્ધ જ છે.

વકીલો અને અસહકાર

બીજું પણ એક કઠણ પગલું મેં સૂચવ્યું છે. વકીલોએ વકીલાત છોડવાનું. સરકાર વકીલોની મદદથી પોતાની સત્તા કેટલી નભાવે છે એ જો હું પૂરેપૂરૂં જાણું છું તો મારાથી બીજી સલાહ આપી જ કેમ શકાય? દેશની લડત ચલાવનારા આપણા હાલના આગેવાનોમાં ઘણાખરા વકીલો જ છે એ વાત સાચી છે. પણ જ્યારે સરકારની પ્રવૃત્તિને થંભાવી દેવાની વાત આવે ત્યારે તો હું જાણું જ છું કે સરકાર પોતાનું માન અને મોભો જાળવવાના કામમાં વકીલ વર્ગ સામું જ જુએ છે. તેથી જ હું મારા વકીલ ભાઇઓને તેમની વકીલાત મોકૂફ કરી દઇ સરકારને એમ બતાવી આપવા સમજાવી રહ્યો છું કે તેઓ પોતાના ઑનરરી હોદ્દા વધુ વખત નભાવવા નથી ઇચ્છતા. કારણ કે વકીલો અદાલતોના ઑનરરી અમલદારો ગણાય છે, અને તેટલે દરજ્જે તેઓ કૉર્ટના ધારાધોરણને આધીન છે. જો તેઓ સરકારની જોડેનો સહકાર ખેંચી લેવા માગતા

હોય તો તેમનાથી આ ઑનરરી હોદ્દા ન જ ભોગવી શકાય. પણ આમ થતાં કાયદા અને વ્યવસ્થાની શી ગત થશે એવો સવાલ કરવામાં આવે છે. મારો જવાબ એ છે કે આ જ વકીલવર્ગની મારફત આપણે કાયદો અને વ્યવસ્થા ઉભી કરીશું. આપણે પંચાયતી કૉર્ટો સ્થાપીશું અને આપણા દેશબંધુઓને શુદ્ધ, સાદો, નિર્મળ, ઘરગથુ અને સ્વદેશી ન્યાય વહેંચીશું. વકીલોએ વકીલાત છોડવાનો અર્થ આ છે.

માબાપો અને અસહકાર

બીજી પણ એક મુશ્કેલી મેં પ્રજાને સૂચવી છે. છોકરાંઓને નિશાળોમાંથી ઉઠાડી લેવાની, કૉલેજના છોકરાઓએ ઉઠી જવાની અને સરકારી તેમજ સરકારી ગ્રાંટ લેનારી અધસરકારી નિશાળો અને કૉલેજો ખાલી કરી મુકવાની. બીજું હું સૂચવી જ કેમ શકું ? મારે લોકલાગણીનો તાગ લેવો રહ્યો. મારે જાણવું રહ્યું કે મુસલમાનો કેટલે ઉંડે સુધી દુભાયા છે. જો ઉંડે સુધી દુભાયા હશે તો તો તેઓ સનકારામાં સમજી જવાના કે જે સરકાર ઉપરથી તેમનો બધો ઇતબાર ઉઠી ગયો છે તેમની મારફત પોતાનાં છોકરાંઓને કેળવણી મળવા દેવી એ કેટલું અજુગતું છે. જો હું સરકારને કશી મદદ આપવા રાજી નથી, તો તેની કોઇપણ જાતની મદદ હું લઇ પણ કેમ શકું ? મારી નજરમાં તો હાલની નિશાળો અને કૉલેજો, સરકારને જોઇતા કારકુનો અને નોકરો તૈયાર કરવાની ફૅક્ટરીઓ માત્ર છે. જો હું સરકાર જોડેનો સહકાર ખેંચી લેવા માગું છું તો હું એ મોટી ફૅક્ટરીને મદદ ન જ કરૂં.

ગમે તે બાજુએથી વિચાર કરી જુઓ. અસહકારના સિદ્ધાંતને માનવો અને છોકરાંઓને પણ સરકારી નિશાળોમાં મોકલતા રહેવું એ બન્ને તમારાથી બની જ શકશે નહિ.

માનચાંદવાળાઓની ફરજ

માનચાંદ અને ઇલ્કાબો ધરાવનારાઓને પણ મેં તેમના ઇલ્કાબો છોડી દેવાની સલાહ આપી છે. આ સરકારના માનચાંદ હવે તેમનાથી રાખી રહેવાય જ કેમ? એક કાળે જ્યારે આપણે એમ માનતા હતા કે આપણી ઇજ્જતઆબરૂ આ સરકારના હાથમાં સલામત છે ત્યારે એ માનચાંદ સાચે જ માનસૂચક હતાં, પણ અત્યારે તો એ આપણા માનનાં નહિ પણ અપમાન અને નામોશીનાં નિદર્શક છે; કારણ આપણે જોયું કે આ સરકાર પાસે ન્યાય જેવી વસ્તુ નથી. દરેક માનચાંદ ધરાવનાર પોતાનો ઇલ્કાબ પ્રજાના ટ્રસ્ટી તરીકે જ ભોગવે છે; અને તેથી જ અત્યારે સરકાર જોડેના અસહકારના પ્રજા તરફના પહેલા પગથીયા તરીકે એક ઘડીની ઢીલ કે વિચાર કર્યા વગર એ સરકારના માનચાંદોનો ત્યાગ આપણો ધર્મ થયો. મારા મુસલમાન ભાઇઓને હું કહું છું કે આ પહેલી ફરજ બજાવવામાં જો તમે નિષ્ફળ નિવડશો તો આખા અસહકારમાં તમે નિષ્ફળ થશો; સિવાય કે પ્રજા કેળવાયેલા વર્ગને બાજુએ મુકી ક્રાંતિના સમયની ફ્રાન્સની પ્રજાએ રાજ્યની લગામ હાથ લીધી હતી તેમ અસહકારની લગામ પોતાના હાથમાં લે અને ફત્તેહને સર કરે. હું ક્રાંતિની હિમાયત નથી કરતો; હું તો પ્રગતિ ઇચ્છું છું. મારે

અવ્યવસ્થિત વ્યવસ્થા નથી જોઇતી. મારે અંધાધુંધી નથી જોઇતી. મારે તો અત્યારે વ્યવસ્થા તરીકે ભાસવવામાં આવતી અંધાધુંધીમાંથી સાચી વ્યવસ્થા જોઇયે છે. જો એ વ્યવસ્થા જુલમગારે રાજ્યની જુલમી લગામ હાથ કરવા સ્થાપેલી વ્યવસ્થા હોય તો મારે મન એ વ્યવસ્થા નહિ પણ અવ્યવસ્થા જ છે. મારે આજના અન્યાયમાંથી ન્યાય ઘટાવવો છે તેથી જ હું તમારી સમક્ષ નિવૃત્ત અસહકાર મુકી રહ્યો છું. જો આ શાંત છતાં રામબાણ માર્ગનું રહસ્ય આપણે સમજી જઇશું તો તમે જોશો કે આપણે કોઇની સામે એક કડવો શુકન પણ કાઢવાપણું નહિ રહે. તેઓ તમારી સામે તલવાર ઉગામશે; તમારે સામી તલવાર તો શું પણ સાદી લાકડી કે આંગળી પણ ઉંચી નહિ કરવી પડે.

અસહકારમાં સામ્રાજ્યસેવા

તમને લાગશે કે આ શબ્દો મેં ક્રોધે ભરાઇને કહ્યા છે, કારણ કે સરકારની હાલની નીતિને હું અન્યાયી, અનીતિની, હલકાઇ તથા જુઠથી ભરેલી છે એમ માનું છું. પણ મેં આ વિશેષણો પૂરેપૂરો વિચાર કર્યા પછી જ વાપર્યાં છે. તેનો ઉપયોગ મેં મારા સગા ભાઇની સામે કર્યો છે, જેની સામે મારો અસહકાર ૧૩ વર્ષ લગી ચાલુ હતો. અને આંજે જો કે એ ભાઇ સદાની નિદ્રામાં સુતા છે, પણ હું તમને કહી શકું છું કે હું એને રોજ કહેતો કે 'તમે અન્યાયી છો અને તમારાં કામો અનીતિના પાયા ઉપર ઉભાં થયેલાં છે.' હું એને કહેતો કે 'તમે સત્યને તમારૂં સત્ર નથી કરતા.' આમાં મારો એમના પ્રત્યે રોષ નહોતો; હું તેને આવી કડવી વાત કહેતો કારણ કે હું તેને ચાહતો.

એ જ ન્યાયે આજે હું બ્રિટિશ પ્રજાને કહી રહ્યો છું કે હું તેમને ચાહું છું. અને તેમની સોબત ઇચ્છું છું; પણ એ સોબત ચોખ્ખી શરતોએ ઇચ્છું છું. મને તો મારૂં સ્વમાન જાળવીને, તેમના ચોખ્ખા બરોબરીયા બનીને જ રહેવું પોસાય તેમ છે. જો એ બરોબરીયાપણું આપવા બ્રિટિશ પ્રજા તૈયાર ન હોય તો મારે એ બ્રિટિશ સંબંધ ન જોઇએ. આમાં જો મારે બ્રિટિશ લોકોને જતા કરીને દેશમાં થોડા વખતને માટે અવ્યવસ્થા અને અંધાધુંધી વ્હોરવાં પડે તેમ હશે તો એવી અવ્યવસ્થા અનેઅંધાધુંધી પણ હું વ્હોરી લઇશ, પણ બ્રિટિશ જેવી મહાન પ્રજાને હાથેથી અન્યાય નહિ લઉં. તમે જોશો કે આ આખું પ્રકરણ પૂરૂં થયે આ જ મિ૦ મોન્ટેગ્યુ પછીના અમલદારો મને અસહકાર દ્વારા, અને શાહજાદાની જાતનો નાહ પણ સરકારે પ્રજાની ગરદન પરની ફાંસી વધુ ટાઇટ કરવાની દાનતથી અધિકારી વર્ગે ગોઠવેલા શાહજાદાના આગમનનો બહિષ્કાર પોકારીને તે દ્વારા, સામ્રાજ્યની અગાઉ કદિ ન કરેલી એવી સૌથી મોટામાં મોટી સેવા કર્યાનાં સર્ટિફિકેટો આપશે ! શાહજાદાના આગમનને ન વધાવવા અને તેનો જેટલો બની શકે તેટલો જોરાવર બહિષ્કાર કરવા હું પ્રજાને નહિ સમજાવી લઈ શકું તોપણ એકલો ઉભો રહીને હું એક જ પણ એની સામે પોકાર કરતો રહીશ. એટલા જ માટે હું અહીં તમારી સામે ઉભો રહીને તમને આ ધર્મયુદ્ધમાં જોડાવા વીનવી રહ્યો છું. એ ધર્મયુદ્ધ કોઇ ખ્વાબી કે ત્યાગીવેરાગી સુચવી રહ્યો નથી. હું સાધુ કે ત્યાગીપણાનો ઇન્કાર કરૂં છું. હું ખ્વાબી કે શેખસલ્લીપણાનો ઇન્કાર કરૂં છું. મારામાં સાધુસંન્યાસીપણાનો આરોપ મને માન્ય નથી. હું

માટીનો માણુસ છું, માટીમાંથી પેદા થયો છું. તમારામાંના દરેકના જેવો—કદાચ તમારાથી વધારે—દુનીયાદાર સાદો ખેડુત છું. તમારા જેટલી જ દુર્બળતાઓથી ઘેરાયેલો છું. પણ મે કાળા માથાના માનવીને માથે પડનારી કઠણમાં કઠણ કસોટીઓ પાર કરી છે એ પાર કરવાની પૂરી તાલીમ લીધી છે. મેં મારા પવિત્ર હિન્દુ ધર્મનું રહસ્ય ઓળખ્યું છે. અસહકાર એ સાધુસંન્યાસી કે ત્યાગીવેરાગીને જ સારૂ નહિ, પણ દરેક સામાન્ય શહેરીને માટે, વધુ વાતો જાણ્યા વિના, ઉંડા પાણીમાં ઉતર્યા વિના—ઉતરવાની ઇચ્છા કર્યા વિના—કેવળ પોતાનો સામાન્ય ગૃહસ્થધર્મ બજાવવા ઇચ્છિનાર માણુસને માટે પણ છે એ પાઠ હું શીખ્યો છું. યૂરોપ, પ્રજામાંના જનસાધારણુને પણ આજે તલવારનો ન્યાય શીખવી રહ્યું છે, પણ ભરતખંડના ઋષિઓ જેઓ આર્યાવર્તની મહાન પરંપરાઓના રક્ષક હતા તેમણે તો ભારતવર્ષની પ્રજાને તલવારનો કે ખૂનામરકીનો નહિ, પણ સહી લેવાનો—આત્મયજ્ઞ કરી છૂટવાનો મંત્ર ઉપદેશ્યો છે; અને જ્યાં સુધી હું અને તમે આ સાદી સાધનાના શ્રી ગણેશાય ઘુંટવા જેટલા પણ તૈયાર નથી ત્યાં સુધી તલવાર ખેંચવાની તૈયારી તો આપણાથી સેંકડો યોજન દૂર છે એ તમે નિઃસંદેહ માની લેજો. એ રહસ્ય ભાઈ શૌકતઅલીના અંતરમાં કોતરાયું ત્યારે જ એમણે મારી સાચેસાચા ભક્તિભાવે અને વિનયભાવે આપેલી સલાહ સ્વીકારી લીધી છે અને આજે 'ઘણું જીવો અસહકાર' એમ તેઓ અસહકારની જે બોલાવી રહ્યા છે. ખુદ ઇંગ્લંડમાં પણ હમણાંની જ લડાઈ દરમીયાન નાનાં બાળકો સિક્કે નિશાળોમાંથી ઉઠાડી લેવામાં

આવેલાં, ઑકસફર્ડ અને કેમ્બ્રીજની કૉલેજોને ભોગળો લાગેલી, એ ભૂલતા ના. વકીલોએ પોતાની કૅારટો અને ઑફીસો છોડેલી અને ખાઇઓમાં સડતા રહી લડવાનું સ્વીકારેલું. હું તમને ખાઇઓમાં લડવાનું તો નથી કહેતો, પણ ઇંગ્લંડનાં સ્ત્રીપુરૂષો અને શૂરવીર છોકરાઓએ જે આત્મયજ્ઞ કર્યા તે આત્મયજ્ઞ હું તમારી પાસેથી અવશ્ય માગી રહ્યો છું. જે પ્રજાની જોડે તમે લડત ચલાવવા તૈયાર થઈ રહ્યા છો તે વખત આવ્યે કેટલો આપભોગ આપવાવાળી છે એ ભૂલતા ના. સાથે એ પણ યાદ રાખજો કે બોઅરોની એક નાની ટોળીએ આ જ જોરાવર પ્રજાને હંફાવી હતી. પણ તેના વકીલોએ પણ વકીલાતો છોડી હતી, તેમની માતાઓએ પોતાનાં છોકરાંઓને શાળાઓ તેમજ કૉલેજોમાંથી ઉઠાડી લીધાં હતાં અને એ જ બાળકો પ્રજાના સ્વયંસેવકો બન્યાં હતાં. મેં આ મારી સગી આંખે તેમને જોયેલાં. હું મારા દેશબાંધવોને આજ દરેક લડાઈની પૂર્વે સાધવી પડતી આ આત્મયજ્ઞની સાધના વગર બીજું કશું ન સાધવા વીનવી રહ્યો છું. તમે ખૂનામરકીમાં શ્રદ્ધા રાખનારા હો, કે અહિંસામાં શ્રદ્ધા રાખનારા હો, આ આત્મયજ્ઞની—તાલીમની—પરીક્ષા તમારે આપવી જ પડવાની. ઇશ્વિર તમને તથા આપણા આગેવાનોને સદ્બુદ્ધિ આપો, હિંમત આપો; પ્રજાને તેના ઇષ્ટ ધ્યેય તરફ દોરી જવાનું સમ્યક્ જ્ઞાન આપો. ઇશ્વિર હિન્દુસ્તાનની પ્રજાને સત્ય માર્ગે દોરો અને કઠણ છતાં સ્હેલો એવો આ આત્મયજ્ઞનો માર્ગ આક્રમવાનાં દૃષ્ટિ, શક્તિ અને સાહસ આપો.

કલકત્તા કૉંગ્રેસનાં ભાષણ

* હું સારી પેઠે સમજું છું કે આ મહાન્ મેળાવડા સમક્ષ આ ઠરાવ મુકવાથી મારે માથે કેટલી બધી ગંભીર જવાબદારી આવી પડે છે. જો તમે આ ઠરાવ મંજુર કરશો તો મારી પોતાની તેમજ તમારી મુશ્કેલીઓમાં કેટલો બધો વધારો થવાનો છે, એ પણ હું સમજું છું. મારો ઠરાવ તમે મંજુર કરો તો એનો અર્થ એ જ થવાનો છે કે આજ સુધી પ્રજા પોતાના હક અને ઇજ્જતને જાળવવા સારૂ જે નીતિ અખત્યાર કરતી આવી તેને આપણે સાફ બદલી રહ્યાં છીયે. હું પૂરેપૂરૂં જાણું છું કે આપણા ઘણા આગેવાનો આની વિરૂદ્ધ છે. આપણી માતૃભૂમિની સેવામાં તેમણે હું આપી નથી શક્યો તેટલો વખત અને શક્તિ આપ્યાં છે. ચાહે તે આપભોગે પણ સરકારની રાજ્યનીતિમાં

---

* ભરી કૉંગ્રેસમાં અસહકારનો ઠરાવ રજુ કરતાં ગાંધીજીએ આપેલું ભાષણ.

ક્રાંતિ કરી મુકવા કહેનારી આ નીતિનો વિરોધ કરવો એ તેમને પોતાની ફરજ લાગે છે. આ બધું પૂરેપૂરૂં સમજીને હું તમારી સમક્ષ ઉભો છું. પરમેશ્વરથી ડરતો અને સ્વદેશ પ્રત્યેના ધર્મભાનથી પ્રેરાઇને હું આ ઠરાવ રજુ કરૂં છું, તેને તમે વધાવી લેશો એમ હું ઇચ્છું છું.

હું માગી લઉં છું કે હું ગાંધી છું એ ખ્યાલ ઘડીને માટે તમે છોડી દેજો. હું મોટો 'મહાત્મા' છું અને જોહુકમી અમલ કરવો મને ગમે છે એવા મારા ઉપર આરોપ છે. હું હિંમતપૂર્વક કહું છું કે હું તમારી પાસે 'મહાત્મા' તરીકે નથી આવ્યો, તેમ જોહુકમી અમલ ચલાવવાની ઉમેદથી પણ નથી આવ્યો. હું તો મારા અનેક વર્ષોના આચરણમાં અસહકારનો મને જે અનુભવ થયો તે રજુ કરવા સારૂ તમારી આગળ ખડો થયો છું. હજારોની મેદનીવાળી સેંકડો સભાઓએ અસહકારનો સ્વીકાર કરેલો છે અને મુસલમાનોએ તો ૧લી ઑગસ્ટથી એને આચારમાં મુકવા લાયક સ્વરૂપ પણ આપી દીધું છે. ઠરાવેલા કાર્યક્રમમાંની ઘણીખરી બાબતો ઓછા કે વત્તા જોશ સાથે અમલમાં પણ મુકાતી જાય છે. હું ફરીથી તમારી પાસેથી માગી લઉં છું કે તમે આ મહત્ત્વના પ્રશ્નમાં માણસ કોણ છે તે સામું નહિ જોશો, અને ધીરજ અને શાંતિથી તેના ઉપર તમારો નિર્ણય બાંધજો.

વળી ઠરાવ મંજુર કર્યો એટલે તમે છુટયા એમ નથી. દરેક જણે ઠરાવની જે જે કલમ પોતાને લાગુ પડતી હોય તેટલા પ્રમાણમાં લાગલો જ તેનો અમલ શરૂ કરી દેવો.

પડવાનો. મારી વિનંતિ છે કે તમે ધીરજ રાખીને મારૂં બોલ્યું સાંભળજો. તાળીઓ પણ પાડશો નહિ કે હુરીયો એ કરશો નહિ. મારે પોતાને માટે તો એમ કરો તોયે મને બહુ લાગવાનું નથી. પણ તાળીઓથી વિચારનો પ્રવાહ અટકે છે અને તાળીઓ અને હુરીયોથી બોલનાર અને સાંભળનાર વચ્ચે સંધાયેલો તાર તૂટે છે. માટે તમારૂં પોતાનું વલણ ગમે તે હોય, છતાં એક વકતાને તમે હુરીયો કરીને બેસાડી નહિ દેજો. અસહકાર એ તો તાલીમ અને આપભોગની સાધના રૂપે કલ્પાયેલો છે અને વિરૂદ્ધ પક્ષના મત ધીરજ અને શાંતિથી સમજી લેવા એ અસહકારનું લક્ષણ છે. પૂર્વ પશ્ચિમ જેટલા વિરૂદ્ધ વિચારો પણ અરસ-પરસ નભાવી લેવાની વૃત્તિ જ્યાં સુધી આપણે કેળવશું ત્યાં સુધી અસહકાર અસંભવિત છે. ક્રોધની વરાળો નીકળતા વાતાવરણમાં અસહકાર ન જ નભી શકે. ક્રોધને દાબી દેવો એટલી એક અગત્યની વાત હું કડવા અનુભવોથી ૩૦ વરસમાં શીખ્યો છું. દાબી રાખેલી ઉષ્ણતામાંથી જેમ શકિત પેદા થાય છે તેમ સંયમમાં રાખેલ ક્રોધમાંથી પણ એવું બળ પેદા કરી શકાય કે જે સારા જગતને હચમચાવી નાખે. કૉંગ્રેસમાં આવનારાઓને એક જ સેનાના સૈનિક મિત્ર તરીકે હું પૂછું છું કે આપણી વચ્ચે પરસ્પર સહન-શકિત કેળવીયે અને એક બીજાના મત ગમે તેટલા વિરોધી હોય તોપણ તે નભાવી લેતાં શીખીયે તેના કરતાં વધુ સારી તાલીમ બીજી કઈ હોઇ શકે?

મને કહેવામાં આવે છે કે મારો ઠરાવ રજુ કરીને હું મોટું ભંગાણ પાડવા બેઠો છું. મારા ઠરાવથી હું દેશના

રાજ્યપ્રકરણી જીવનમાં ફાડ પાડી રહ્યો છું. કૉંગ્રેસ એ કંઈ અમુક પક્ષની સંસ્થા નથી. દરેક મતમતાંતરને માટે કૉંગ્રેસનો માચડો ખુલ્લો હોવો જોઇયે. પોતાના પક્ષની સંખ્યા નાની છે એટલા માટે કોઇયે કૉંગ્રેસ છોડી જવાની જરૂર નથી. તેમણે વખત જતાં દેશને તેમનો મત રૂચતો કરાવીને પોતાની જ બહુમતિ કરી લેવાની આશા રાખવી જોઇયે. કૉંગ્રેસે વખોડી કાઢેલી કોઇ પણ નીતિને કોંગ્રેસને નામે કોઈ અખત્યાર કરી ન શકે. તમે મારી પોતાની રીતને નાપસંદ કરશો તો હું કંઈ કૉંગ્રેસ છોડીને ચાલ્યો નથી જવાનો. આજ મારા વિચારોની અલ્પમતિ હશે તો તે બદલાઇ બહુમતિ થાય ત્યાં સુધી હું કૉંગ્રેસને સમજાવતો જ રહેવાનો.

ખિલાફતને અન્યાય થયો છે એ વિષે તો બે મત છે જ નહિ. ગમે તેટલો ભોગ આપવો પડે તોપણ તે આપીને પણ જો મુસલમાનો પોતાની લાજ આજે જાળવશે નહિ તો તેઓ માનઆબરૂ સાથે રહી શકવાના નથી અને પોતાના હઝરત પયગમ્બરનો ધર્મ પાળી શકવાના નથી.

પંજાબ ઉપર સીતમ ગુજર્યો છે; અને જે દહાડે એક પણ પંજાબીને પેટે ચાલવું પડ્યું તે દહાડે આખું હિન્દુસ્તાન પેટે ચાલ્યું એમ માનજો. જો આપણે હિન્દના નામને લજાવવા ન માગતા હોઇયે તો આ નામોશીને ધોઈ કહાડયે જ આપણો છુટકો રહ્યો. આ બે સીતમોની દાદ મેળવવા મહીનાઓ થયાં આપણે મથી રહ્યા છીયે પણ હજુ બ્રિટિશ સરકારને આપણે વાળી શક્યા નથી. પ્રજા અત્યાર સુધી આટઆટલું કર્યા પછી—આટઆટલો જુસ્સો અને લાગણી બતાવ્યા પછી—માત્ર પોતાની ક્રોધની લાગણી-

ઓનું પોકળ પ્રદર્શન કરીને જ બેસી રહેવાનું પસંદ કરશે ? પ્રમુખ સાહેબે પોતાના પ્રારંભિક ભાષણમાં પંજાબના સીતમોનું જે દિગ્દર્શન કરાવ્યું એનાથી વધુ તાદૃશ વિવેચન તમે કદી સાંભળેલું ? આવી હાલતમાં નાખુશ અધિકારીઓને ન્યાય કરવાની ફરજ પાડયા વિના, ખૂનથી ખરડાયેલા તેમના હાથોની ગમે તેવી ભારે મહેરબાની પણ સ્વીકારવા પહેલાં તેમના દિલનો પશ્ચાતાપ જોયા વિના, કૅાંગ્રેસને આ બાબતમાં દાદ મેળવવાનો, પોતાનું નામ અને પોતાની ઈજ્જત જાળવવાનો બીજો રસ્તો જ કયો છે ?

કેવળ આ જ કારણુથી હું મારી અસહકારની યોજના તમારી સમક્ષ મુકી રહ્યો છું, અને તમને આગ્રહ કરી રહ્યો છું કે બીજી કોઈ પણ યોજનાને એની અવેજીમાં તમે સ્વીકારતા ના. મારી યોજનાનો મને આગ્રહ છે એટલા માટે હું તમને આમ નથી કહેતો. મારા કહેવાની મતલબ એ છે કે ખૂબ વિચાર કરી જોતાં મારી યોજનાના કરતાં બીજી યોજના તમને ચડીયાતી ન લાગે તો તમે એને નામંજુર કરજો. આ યોજનાને પ્રજા તરફથી પૂરતા પ્રમાણુમાં ટેકો મળ્યો છે એવો હું દાવો કરૂં છું અને તેનો અમલ કરો તો તમે એક જ વરસમાં સ્વરાજ્ય મેળવી શકો એ તમને ફરીથી કહેવાની હું હિમ્મત કરૂં છું. આ ગંજાવર સમાજ આ ઠરાવને માત્ર પસાર કરે એટલું બસ નથી, પણ દિનપ્રતિદિન વધુ વધુ જોસપૂર્વક પ્રજા તેને અમલમાં મુકે ત્યારે જ એ ફળદાયી નીવડે તેમ છે. આ અમલમાં કાર્યક્રમ દેશની અત્યારની સ્થિતિને પૂરેપૂરી લક્ષમાં લઇને જ ગોઠવવામાં આવ્યો છે.

અસહકાર સિવાય બીજો એક માર્ગ પ્રજા સમક્ષ હતો અને તે તલવાર ખેંચવાનો. પણ હિન્દની પાસે અત્યારે તલવાર નથી. જો તેની પાસે તલવાર હોત તો હું જાણું છું કે તેણે અસહકારની આ સલાહને કાન સરખોયે ન દીધો હોત. પણ હું તો તેમને એ જણાવી દેવા ઇચ્છું છું કે ખૂનામરકીને રસ્તે નાખુશ રાજ્યકર્તાઓના હાથથી ન્યાય પડાવવા ઇચ્છતા હશો તો તે માર્ગે પણ આ અસહકારના કાર્યક્રમમાં જરૂરી એવી તાલીમ અને આપભોગ એ બે વસ્તુઓ વગર તમારૂં ચાલવાનું નથી. બેતાલ ભેજાંવાળા બહારવટીયાઓએ લડાઈ જીતેલી મેં આજ લગી નથી સાંભળી. પણ પોતપોતાનું નાકું સાચવી રહીને માથું હાથમાં લઇને મરવાવાળા કવાયતી લશ્કરે લડાઇઓ જીતેલી મેં તેમ તમે પણ જોઈ છે. તમારે બ્રિટિશ સરકારને, અંગ્રેજી પ્રજાને કે યુરોપની સામટી પ્રજાઓને એક વખતનો પૂરો ફડચો કરી નાખનારી લડાઈ આપવી હોય તો આપણે તાલીમ અને આપભોગને કેળવવાં જ પડવાનાં. એ તાલીમ અને આપભોગની સ્થિતિએ પ્રજાને ચડેલી જોવા હું ઉત્સુક છું. એ સ્થિતિ જોવા હું ઉતાવળો થયો છું. બુદ્ધિબળમાં આપણે પછાત નથી. પણ હું જોઉં છું કે રાષ્ટ્રીય પાયા પર હજુ આપણામાં આપભોગ અને તાલીમ નથી આવ્યાં. કૌટુમ્બિક ક્ષેત્રમાં તો દુનીયાની બીજી કોઇ પ્રજાએ નથી કેળવ્યાં એટલાં તાલીમ અને આપભોગ આપણે કેળવ્યાં છે. એ જ વૃત્તિને રાષ્ટ્રીય વહેવારમાં પણ દાખવવાને અત્યારે હું તમને વીનવી રહ્યો છું.

હું હિન્દના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી એ વાતનો
તો મેળવવા ફરી રહ્યો છું કે પ્રજામાં ખરો પ્રજાકીય
ગુસ્સો આવ્યો છે કે નહિ; પ્રજા રાષ્ટ્રની વેદી ઉપર
પોતાનું ધન, પોતાનાં સ્ત્રીપુત્ર અને પોતાના સર્વસ્વનું
બલિદાન આપવા તૈયાર છે કે નહિ. અને જો પ્રજા કશું
બાકી રાખ્યા વગર પોતાનું સર્વસ્વ હોમી દેવા આજે
તૈયાર હોય તો આ જ ક્ષણે સ્વરાજ હું તમારા હાથમાં
મૂકાવી દેવડાવવા તૈયાર છું. આટલો આપભોગ આપવા પ્રજા
તૈયાર છે? ખુશી છે? શકિતવાન છે? માનચાંદવાળા
પોતાના ખિતાબો અને અને માનના હોદ્દાઓ છોડી દેવા
તૈયાર છે? માબાપો દેશની લડત લડવા ખાતર પોતાનાં
છોકરાંઓની પુસ્તકી કેળવણી છોડાવવા તૈયાર છે? હું તો
કહું છું કે જે શાળાઓ અને કૉલેજો સરકાર માટે કારકુનો
ઘડવાનાં કારખાનાં માત્ર છે તેમાં છોકરાંઓ ન મોકલવાથી
આપણે છોકરાંઓની કેળવણી ડુબાવીયે છીયે એમ જ્યાં
સુધી આપણે માનતા હોઇશું ત્યાં સુધી સ્વરાજ આપણાથી
છેકડો ગાઉ દૂર છે. બીજી પ્રજાના હાથ હેઠળ પડેલી કોઈ
પણ પ્રજા, એક હાથે એની મહેરબાનીનો સ્વીકાર કરતી
જાય અને બીજી બાજુ રાજ્યકર્તા પ્રજા તેને માથે જે
બોજા અને જોખમદારી નાંખે તેને ફગાવતી જાય એ ન
બની શકે. વિજેતાઓના તરફથી આવતી કોઈ પણ મહેર-
બાની જીતાયેલી પ્રજાના કલ્યાણની ખાતર નહિ, પણ રાજ્ય-
કર્તાઓના જ લાભની ખાતર હોય છે એ વાત જે ક્ષણે
કોઈ પણ પરાધીન પ્રજાને સુઝી આવે છે તે જ ક્ષણથી એ
રાજ્યકર્તાઓને દરેક જાતની મરજીયાત મદદ આપવી બંધ

કરે છે અને તેવી મદદ આપવાની ચોખ્ખી ના પાડશે. આપણી સ્વાતંત્ર્યની લડતની ફત્તેહના આ મૂળાક્ષર છે; પછી તે સ્વાતંત્ર્ય સામ્રાજ્યની અંદરનું હોય કે બહારનું.

મારા દેશબંધુઓ મારી આ વાત બરાબર સમજી લે એમ હું ઇચ્છું છું; અને આ વાત જો તમને ગળે ન ઉતરતી હોય તો મારા ઠરાવને નામંજુર કરવો એ જ તમારી ફરજ થશે. હિન્દુ મુસલમાન વચ્ચેની ખરી એકતાને હું બ્રિટિશ જોડેના સંબંધના કરતાં હજારો દરજ્જે વધુ કિંમતી ગણું છું અને એ સંબંધ તથા હિન્દુમુસલમાન એકતા એ બે વચ્ચેથી કોઇ પણ એક જ પસંદ કરવાનું મારે ભાગે આવે તો હું હિન્દુમુસલમાન એકતાને જ પસંદ કરૂં અને બ્રિટિશ સંબંધને જતો કરૂં. તે જ પ્રમાણે એક બાજુએ પંજાબની અને તેથી આખા હિન્દની ઇજ્જત, અને બીજી બાજુ હિન્દમાં અમુક વખત પૂરતી અંધાધુંધી, છોકરાંઓની કેળવણીની ધૂળધાણ, અદાલતોની અને ધારાસભાઓની બંધી, બ્રિટિશ સંબંધનો ત્યાગ, એ બે વચ્ચે પસંદગી કરવાનું આવે તો પણ હું પંજાબ અને હિન્દનું માન અને તેની સાથે આવનારાં અંધાધુંધી, શાળાઓ, અદાલતો, વગેરેની બંધી અને એ જોડે આવનારી બધી અવ્યવસ્થાને જ રજ પણ આનાકાની કર્યા વગર વધુ વ્હાલાં કરૂં. તમારાં અંતર પણ તેટલાં જ બળતાં હોય, તમે પણ ઇસ્લામી ઇજ્જત અક્ષત રાખવા મારા જેટલા જ ઉત્સુક હો, પંજાબની આબરૂ નિષ્કલંક કરવા તરફડતા હો, તો વગર સંકોચે આ ઠરાવ તમારે મંજુર કરવો ઘટે.

પણ આટલુંયે બસ નથી. મૂળ મુદ્દાની વાત ઉપર તો હજુ હું નથી આવ્યો. તે વાત એ જ કે કાઉન્સિલોનો ઉમેદવારોએ તથા મત આપનારાઓએ સંપૂર્ણ બહિષ્કાર કરવો. આ જ અત્યારે મુદ્દાનો પ્રશ્ન થઇ પડયો છે, અને બીજી નાની મોટી બાબતોમાં માંડવાળ થશે તોપણ આ સભાના મતમાં જો તડો પડવાનાં હશે તો તે આ જ પ્રશ્નની બાબતમાં પડશે એ હું જાણું છું. કાઉન્સિલો મારફત સ્વરાજ મેળવાશે કે કાઉન્સિલોનો ત્યાગ કરીને? કાઉન્સિલો દ્વારા સ્વરાજ મેળવવાની વાતમાં પ્રજાની શ્રદ્ધા છે ખરી? આ બાબતમાં અત્યારે હું વધુ દલીલ નહિ કરૂં. કાઉન્સિલોનો બહિષ્કાર ન કરવાની તરફેણમાં જે જે દલીલો રજુ થશે તેનો જવાબ હું પાછળથી આપીશ. હાલ તો એટલું જ કહીશ કે જો બ્રિટિશ સરકાર અને તેના અત્યારના અમલદારો ઉપરનો આપણો વિશ્વાસ તદ્દન ઉડી ગયો હોય, જો આપણે માનતા હોઇયે કે બ્રિટિશ સરકારને તેના દુષ્કૃત્યોને માટે કોઈ પણ જાતનો પશ્ચાત્તાપ નથી થયો, તો આ સુધારાઓ મારફત અંતે સ્વરાજ મળશે એમ તમે માની શકો જ કેમ? પ્રજા વિદેશી માલનો બહિષ્કાર કરે એમ હું અવશ્ય ઇચ્છું છું, પણ અત્યારે તે ન બની શકે તેવી વાત છે એ પણ હું જાણું છું. જ્યાં સુધી સોયોટાંકણીઓને સારૂ પણ આપણે પરદેશના મ્હોં સામું જોવું પડે છે ત્યાં સુધી વિદેશી માલનો બહિષ્કાર અશક્ય છે. પણ જો તમે મુકામે પહોંચવાને અધીરા થયા હો અને ગમે તે ભોગ આપવા તૈયાર હો, તો હું કબુલ કરૂં છું કે પરદેશી માલનો સંપૂર્ણ બહિષ્કાર કરી બતાવીને આંખ મીંચીને ઉઘાડો એટલી વારમાં

હિન્દ પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય મેળવી લઇ શકે તેમ છે. આથી આ ઠરાવમાં ઉમેરેલો સુધારો વગર આનાકાનીએ મેં સ્વીકાર્યો. એ મારા મૂળ ઠરાવની સુંદરતાને જરા બગાડે છે એટલું જ. મારા નમ્ર અભિપ્રાય મુજબ ઠરાવમાંના બહિ-ષ્કારને લગતા એ શબ્દો કાર્યક્રમના સમતોલપણાને જરૂર બગાડે છે. પણ અહીં હું સંધાડે ઉતારેલા કાર્યક્રમની વકીલાત કરવા નથી ઉભો. મારે તો પ્રજાની આગળ વહેવારૂ કાર્યક્રમ મુકવો છે. અને હું સ્હેજે કબુલ કરૂં છું કે વિદેશી માલનો બાહિષ્કાર જો આપણાથી થઇ શકે તો એ જોરાવર વસ્તુ છે. આવો બહિષ્કાર અને સ્વરાજ બન્ને તમને પસંદ હોય તો તે ઠરાવના છેલ્લા પૅરેગ્રાફમાં છે.

અંતમાં હું તમને આ બાબત ખૂબ ઉંડો વિચાર કરીને મત આપવા અને મારા તરફનો અંગત ખ્યાલ તદ્દન છોડી દેવા વીનવું છું. મેં દેશની સેવાઓ બજાવી હોય તેના ખ્યાલને પણ તમે વચ્ચે આવવા દેશો નાહ. એની કિંમત અહીં ન હોય. હું પ્રજા આગળ મુકું તે કાર્યક્રમ ભૂલ વગરનો જ હોય એવો મારો લેશ દાવો નથી. હું એટલો જ દાવો કરૂં છું કે મેં આ કાર્યક્રમ તૈયાર કરવા પાછળ ઘણી જ મહેનત ઉઠાવી છે, અત્યંત વિચાર કર્યો છે અને વહેવારૂ હોય એવો જ તે કાર્યક્રમ ઘડવાનો નિશ્ચય મેં કાયમ રાખ્યો છે. આ બે વાતો તો તમે જરૂર ગણત્રીમાં લેજો. તમારી પાસે કામ કરનારૂં મંડળ પણ તૈયાર છે. અત્યારે આ ધોરણ ઠરાવતી વેળાએ જ હાલ ભલે વિચાર જ પૂરતા હોય, પણ મારા કાર્યક્રમને પ્રત્યક્ષ કબુલ કરનારા હજારો અનુયાયીઓ તમારી જોડે ઉભા છે.

ઉપલા ઠરાવ સામે રજુ કરવામાં આવેલા વાંધાઓનો જવાબ

ઠરાવ સામે રજુ કરવામાં આવેલા વાંધાઓનો જવાબ આપવાનો મારો ધર્મ છે. ભાઇ જમનાદાસને તમે ન સાંભળી લીધા એ જોઇ હું બહુ દિલગીર થયો છું.

બધા વાંધા મેં ખૂબ ધ્યાનપૂર્વક સાંભળ્યા, પણ તે મારે ગળે નથી ઉતરી શક્યા. મિ૦ જીના અને દાસ કહે છે કે મારો કાર્યક્રમ અવહેવારૂ છે. હું તો કહું છું કે એમાંનો કોઇપણ ભાગ આ જ આ ઘડીએ અમલમાં મુકી શકાય તેમ છે. વળી નિશાળો અને વકીલાતો બંધ કરવાની બાબતમાં 'રફતે રફતે' શબ્દ ઉમેરવામાં આવ્યો છે એ કંઇ આ યોજનાનું અવહેવારૂપણું પૂરવાર નથી કરતો. એ આપણી દુર્બળતાનો અવશ્ય સૂચક છે. પ્રજામાં જેટલી ધગશ આવી હશે અને કામ કરનારાઓ જેટલે અંશે આ કાર્યક્રમ સફળ કરવા લોહીનું પાણી કરશે તેટલે દરજ્જે એ દીસી આવશે. બાકી અસહકાર—સમિતિ જ્યાં સુધી હયાત છે ત્યાં સુધી તો એ આવી અને બીજી અનેક કલમોવાળો કાર્યક્રમ પ્રજા આગળ મુક્યાં જ કરશે. મારા દોઢ જ મહિનાના અનુભવથી મારી ખાત્રી થઇ છે કે પ્રજામાં પૂરતી લાગણી છે અને આ કાર્યક્રમ અમલમાં મુકવા લોકો તૈયાર છે.

એથી ઉલટું, પરદેશી માલનો બહિષ્કાર ખરેખર અશક્ય છે એ કલ્પનામાં બરાબર હોય તો પણ, પ્રજા ચાહે તો આજે જ અમલમાં મુકી શકે એવો વહેવારૂ કાર્યક્રમ જ પ્રજા સમક્ષ મુકવા હું ઉત્સુક છું.

એક વાત હું ચોખ્ખી કરવા ખાસ ઉત્સુક છું. જો તમે અસહકારનો કાર્યક્રમ મંજુર કરો તો આવતી કાલથી જ છોકરાંઓને નિશાળોમાંથી ઉઠાડી લેવાનું અને વકીલાત બંધ કરવાનું તમારે માથે છે એ ધ્યાન રાખજો. જો તુરત તેમ કરવા તૈયાર ન હો તો જ 'ક્રમે ક્રમે' વિશેષણ તમને વિચાર કરવાનો વખત લેવા પૂરતી છુટ આપે છે. આ તો પાયા વગર ઘર બાંધવાવાળી વાત છે. છોકરાંઓને કેળવણી આપ્યા વગર સુંદર મકાન તો શું પણ ઘાસનું ઝૂંપડું પણ હું ન ઉભું કરી શકું. પણ પ્રજા એકવાર લડાઈમાં ઉતરી—પછી તે લોહીવાળી હોય કે વગર લોહીની—એટલે તત્કાળ એની નિશાળો અને અદાલતો બંધ જ પડવી જોઈયે. મેં એ લડાઈયો જાતે નિહાળી છે ત્યાં તો લાગલી જ અદાલતો બંધ પડેલી મેં જોઈ, કારણ લોકોને પોતાના ખાનગી કજીયાનો વિચાર કરવા ફુરસદ ન રહી; અને નિશાળો બંધ પડી, કારણ માબાપોએ જોયું કે એવા આપત્કાળની વખતે તેમનાં છોકરાંઓને માટે ઉંચામાં ઉંચી કેળવણી એ જ હતી કે તેમણે નિશાળે જતું અટકવું. આ બે બાબતો જ આપણી લાગણી અને ધગશની કસોટી છે.

બ્રિટિશ રાષ્ટ્રને અગાઉ નોટીસ આપ્યા વગર અસહકારમાં સ્વરાજની માગણી મેળવ્યા સામે વાંધો ઉઠાવવામાં આવ્યો છે; પણ મારા ઠરાવમાં સ્વરાજની સ્વતંત્ર માગણી નથી કરવામાં આવી. થયા તેવા જુલમો ફરી ન થવા પામે તે માટે સ્વરાજ સાધનરૂપે જરૂરી છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે; અને પાલ બાબુની સૂચનામાં પણ મિશન વિલાયત રહીને કામ કરે તે દરમીઆન અમુક બાબતોનો

આવતી કાલથી જ અમલ અને બીજીની તૈયારી કરવાનું તો છે જ. તો પછી એને જ નોટીસની મુદત માની લેવામાં શો વાંધો ?

કાઉન્સિલોના બહિષ્કારની બાબતમાં તો આટઆટલી ચર્ચા વચ્ચે એક પણ વજૂદવાળી દલીલ મેં ન સાંભળી. ૩૫ વર્ષમાં કાઉન્સિલો મારફત આપણે કંઇક કરી શક્યા છીયે, એટલો એક જ મુદ્દો સૌને મ્હોડે મેં સાંભળ્યો, જે મને કબૂલ છે; અને આપણી બહુમતી થાય એટલે ત્યાં રહીને આપણે વધુ ત્રાસ આપી શકીયે અને સરકારને ઉભી પણ રાખી દઇ શકીયે એ પણ મને માન્ય છે. પણ ઇંગ્લંડના ઇતિહાસના એક અભ્યાસી તરીકે હું જોઇ શક્યો છું અને વિલાયતમાં એ વાત અત્યારે સિદ્ધાન્ત રૂપે મનાય છે કે હરકોઇ સંસ્થા વિરોધમાંથી ઉલટું પોષણ મેળવે છે અને વૃદ્ધિ પામે છે.

સરકાર આજે નૅશનાલિસ્ટોને કાઉન્સિલો બ્હાર રહેલા જોવા નથી માગતી. હું ચોક્કસ માનું છું કે કાઉન્સિલમાં જવા કરતાં કાઉન્સિલની બ્હાર રહીને જ વધુ દેશસેવા થઇ શકે છે. હિન્દના એકપૂરા લોકમાન્ય કાઉન્સિલની બ્હાર રહ્યા તેથી જ આવડી અલૌકિક લોકસેવા કરી શક્યા. એ કાઉન્સિલમાં ગયા હોત તો કરોડો હિન્દીઓ ઉપર આવી જાદુઇ અસર ચલાવી શકત ખરા ? અસહકાર વિષે તેમનો મત તમારી આગળ રજુ કરવામાં આવ્યો છે, પણ તેની સાથેની બીજી વાત તમને નથી કહેવામાં આવી તે મારે કહેવી રહી. તેમના મરણ અગાઉ પંદર દિવસે હું તથા ભાઇ શૌકતઅલી તેમને મળવા ગયા ત્યારે તેમણે કહ્યું હતું કે 'હું

પોતે એવા મતનો છું કે કાઉન્સિલોમાં જઇને જરૂર પડે ત્યાં સરકારને હરકત કરવી અને જરૂર પડે ત્યાં સહકાર કરવો એ બહેતર છે.' પણ ભાઈ શૌકતઅલીએ તેમને પૂછ્યું કે 'આપે દિલ્હીમાં મુસલમાનોને વચન આપેલું તેનું શું ?' લોકમાન્યે જવાબ આપ્યો કે 'અલબત્ત, જો મુસલમાનો કરશે' અને આ શબ્દો કેવળ કાઉન્સિલોના બહિષ્કાર પૂરતા જ નહોતા 'તો હું તમને મારો કોલ આપું ' કે મારો પક્ષ તમારી જોડે જ રહેશે.'

અને આ કાઉન્સિલો શું છે ? શું તમે એમ માનો છો કે ત્યાં જવાથી, અને જઇને ચર્ચા કરવાથી તમે બ્રિટિશ પ્રધાનો ઉપર અસર કરી તુર્કી જોડેની શરતો ફેરવાવી શકવાના છો અથવા પંજાબને માટે પશ્ચાત્તાપ કરાવી શકવાના છો ? માલવીયાજી કહે છે કે કૉંગ્રેસકમિટિની ઘણીખરી માગણીઓ હવે જલદી જ પૂરી પડશે, કારણ જુલમમાં ભાગ લેનારા ઘણાખરા વડા અમલદારો ચાલ્યા ગયા છે અગર જવાના છે, અને ખુદ વાઇસરૉય પણ ઉનાળો આવતાં જશે. હું માનપૂર્વક જણાવું છું કે મેં પોતે તો આટલું જ કરાવવા રિપોર્ટમાં કલમ નથી વાપરી. મેં તો આ વિષે ચર્ચા થઈ ત્યારે એ જ વાત પર ભાર મુક્યો હતો કે અમલદારોને તેમની નાલાયકી અને જુલમાટની દૃષ્ટિએ જ બરતરફ કરવામાં આવે, તેમની મુદત પૂરી થયે નહિ; અને વાઇસિરૉયને પણ તે તેની મુદત પૂરી થયા અગાઉ રાજીનામું ન આપે તો રિટાયર થવાની ફરજ પાડવામાં આવે. મુદત પૂરી થયે તો વાઇસિરૉય શું કે બીજા અમલદારો શું, ક્યારે જાય છે એ લઇને મારે શું કરવું છે ? મારે તેમની પાસે

પશ્ચાત્તાપ કરાવવો છે, તેમનાં અંતઃકરણ બદલવાં છે; અને તેમાંનું કશું તો હું નથી જ જોતો. એવી સ્થિતિની અમૃતસર કૉંગ્રેસ વેળાએ મેં ઉમેદ રાખી હતી તેથી જ સરકાર જોડે સહકાર કરવાની તરફેણમાં મેં કૉંગ્રેસને તે વેળાએ એટલો બધો આગ્રહ કર્યો હતો. પણ પાછળથી મારી આંખો ઉઘડી અને દુઃખી અંતઃકરણે મેં જોયું કે બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળે કે હિન્દી સરકારે કોઇએ મૂળથી જ કદિ હિન્દનું ભલું ઇચ્છયું નથી. પશ્ચાત્તાપ કરવાને બદલે તમને ઉલટું દેખાડી દેવામાં આવ્યું કે બ્રિટિશ રાજ્ય હેઠળ જો તમારે રહેવું હશે તો જુલમ અને ત્રાસની આણ તમારે માની લેવી પડશે. આટલા માટે જ હું, આ જાલિમોની ટોળીને અત્યારની અદાલતોની અને રાષ્ટ્રીય શાળાઓ ન સ્થાપી શકું તો મારાં છોકરાંઓના શિક્ષણની સુદ્ધાં ભેટ ચડાવવા ઇચ્છું છું.

પણ એવી રાષ્ટ્રીય શાળાઓ પ્રથમ સ્થપાય અને પછી આપણાં છોકરાંઓને આપણે શાળામાંથી ઉઠાડીએ એવી રાહ જોવાની હું ચોખ્ખી ના પાડું છું. જરૂર ઉભી થશે એટલે સાધનો એની મેળે ઉભાં થશે. આપણાં છોકરાંઓ શાળા બહાર નીકળશે એટલે આપણા માલવીયાજી જ રાષ્ટ્રીય શાળાઓ માટે ફંડ ઉઘરાવવા ફરતા થઇ જશે. હું હિન્દીઓને જ્ઞાન વગરના રાખવા નથી માગતો. દરેક હિન્દી રીતસર કેળવાય, પોતાના રાષ્ટ્રની પ્રતિષ્ઠા સમજતો થાય, અને પોતાને ગુલામ બનાવનારી કેળવણી લેવા ઇન્કાર કરે એમ હું ઇચ્છું.

એ જ બાબતો છેલ્લી કહી લઈશ. પ્રજા ઝીણા ભેદ નથી સમજી શકતી. એને તો એમ જ લાગે કે પ્રજા સરકારની જોડે સહકાર કરવા ઇન્કાર કરતી હોય ત્યાં નવી ધારાસભા રૂપે ભૂલથી પ્રજાના પ્રતિનિધિ મનાતા મંડળમાં તો અસહકાર સૌ પહેલો દેખાઇ આવવો જોઇયે. અને તેમ થતાં સરકારની આંખો જરૂર ઉઘડી જશે. વાત તો એમ છે કે કાઉન્સિલમાં જવાની ના પાડનારા કાઉન્સિલોનો બાહષ્કાર કરીને કંઈ બેસી રહેશે નહિ, પણ દેશના એકથી બીજા છેડા સુધી ફરીને સરકારની નહિ પણ લોકોની નજરે એકેએક પ્રજાકીય દુઃખ લાવશે અને કૅંગ્રેસ પણ દરવર્ષે એ દુઃખોને જાહેર કર્યા કરશે; જેથી એ બધાં દુઃખોનું જોશ આ મહાપ્રજામાં તે દૂર કરવાની અસાધારણ ધગશ આણે અને તેના મહાક્રોધને સંયમ કરી તેને અદમ્ય કાર્યશકિતના રૂપમાં ફેરવી નાંખે.

ધ્યાન રાખજો કે મુસ્લીમ લીગ તો કાઉન્સિલોનો સંપૂર્ણ બહિષ્કાર પોકારી ચૂકી છે. આપણો ચોથો ભાગ એકમેર ખેંચે અને ત્રણ ભાગ એથી તદ્દન ઉલટી દિશાએ ખેંચે એ શું સારૂં છે? બન્ને સ્વતંત્ર છતાં એક જ દિશાએ ખેંચતા હોત તો જુદી વાત હતી. દરેક મુસલમાન કાઉન્સિલનો બાહષ્કાર કરે, તો હિન્દુઓ કાઉન્સિલમાં રહીને અડચણ કરવાની નીતિ અખત્યાર કરીને કશો લાભ ઉઠાવી શકે ખરા? મુસલમાનો તો ધાર્મિક દૃષ્ટિએ કાઉન્સિલોમાં જઈ વફાદારીના સોગંદ લેવાને પાપ માને છે. અહીં વહેવારૂ મનાતી રાજનીતિના હિમાયતી આગેવાનોનું આ વાત તરફ હું ખાસ ધ્યાન ખેંચું છું. જો તમે એમ

માનતા હો કે મુસલમાનોના ઠરાવ નામના જ છે તો મારી દલીલ અલબત્ત ભાંગી પડે છે. પણ જો તમે માનતા હો કે મુસલમાનો ઉંઘમાં વાત નથી કરતા,—તેઓ થયેલા અન્યાયથી ઉકળી રહ્યા છે અને દિવસ જતા જાય છે તેમ તેમ એ અન્યાયની લાગણીઓ મોળી પડવાને કે ભૂલાઇ જવાને બદલે વધુ ને વધુ તીવ્ર થતી જવાની—તો તમે જોશો કે હિન્દુ મદદ કરે કે ન કરે તોપણ મુસલમાનો તો આગળ વધ્યે જ જવાના. એ જ બાબતનો નિર્ણય આ કૅાંગ્રેસે કરવાનો છે. તેથી હું માનપૂર્વક જણાવું છું કે મેં વગરવિચાર્યે આ રસ્તો નથી પકડયો, વગરવિચાર્યે મારા જેવા એક સામાન્ય, એકાકી, ભૂલ કરનારા માણસે દેશના સારામાં સારા આગેવાનો સામે ઉભા રહેવાનું માથે નથી લીધું. એમાં જ હું તો ધર્મ જોઇ રહ્યો છું. હિન્દુમુસલમાન વચ્ચે એકતા કરવી હોય, અને તે કાયમની કરવી હોય, તો અત્યારે જ્યાં સુધી મુસલમાનો ખાનદાન રસ્તે, ખૂનામરકી વગર, ગેરવ્યાજબી માગણીઓ ન કરતાં ન્યાયની માગણી કરી રહ્યા છે ત્યાંસુધી હિન્દુઓએ સંપૂર્ણ રીતે તેમની પડખે ઉભા રહ્યા વિના છુટકો નથી.

હું તમારો વધુ વખત નાહ રોકું. મેં વકીલ ન બનતાં નિષ્પક્ષપાતપણે દરેક દલીલ તમારી સમક્ષ મુકી છે. મેં તો પંચ તરીકે આ વસ્તુ તમારી પાસે મુકવા પ્રયત્ન કર્યો છે, જે માટે હું માલવીયાજીનો આભારી છું. એમને હું એટલા માનું છું કે એમને રીઝવવાની ખાતર હું પ્રાણ આપતાં પણ ન અચકાઉં. પણ ફરજ અને અંતઃકરણના અવાજની વાત આવી પડે ત્યારે તો એમના પ્રત્યેની મારી

ફરજમાંથી પણ હું મુક્ત થાઉં છું અને એઓ પણ મને મુક્ત કરે છે; અને જો હું એમને માન આપતો છતો એમના મતથી જુદો એવો મારા અંતઃકરણને શુદ્ધ લાગે છે તે માર્ગ લઇ શકું છું, તો આ મંડપમાં મળેલાં સર્વ ભાઇ બ્હેનોની પાસેથી પણ હું એ જ માગી લઉં છું કે મારા પોતાના વિષેનો કોઇ પણ જાતનો ખ્યાલ તમારો મત બાંધવામાં બિલકુલ વચ્ચે ન આવવા દેતાં તમે આ ઠરાવ ઉપર તમારો મત આપજો. અંતે, જો તમે આ ઠરાવ મંજુર કરો તો તે ઉઘાડી આંખે કરજો. જો તમારામાંથી દરેક જણ દેશને માટે અને કાયમની હિન્દુમુસલમાન એકતાને માટે ઠરાવમાં સૂચવેલો આપભોગ આપવા તૈયાર અને શક્તિમાન હો, તો વગર આનાકાનીએ આ ઠરાવ પસાર કરજો; ન હો તો તેટલી જ દૃઢતાપૂર્વક તેને નામંજુર કરવાનું બળ બતાવજો.

વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે ગાંધીજી

---

* પંજાબમાં વિદ્યાર્થીઓને ૧૬–૧૮ માઇલ ચલાવ્યા, કેટલાંક બાળકોને ચાબુક મારવામાં આવ્યા, એટલું જ અપમાન થયું હતું એમ નથી; પણ વિદ્યાર્થીઓને યુનીયન જૅકને સલામ ભરવા બોલાવવામાં આવતા. એમ બળાત્કારે યુનીયન જૅકને અને ખુદ પરમેશ્વરને પણ સલામ ભરાવવામાં આવે એની જેના પર બળાત્કાર કરવામાં આવ્યો હોય તેના પર અને ખુદ પરમેશ્વર પર શી અસર થાય એ હું વિદ્યાર્થીઓને વિચારવાનું સોંપું છું. વળી કેટલાકને કૉલેજમાંથી કાઢી મુકવામાં આવ્યા હતા. આવા વિદ્યાર્થીઓના મારા પર પત્રો આવતા. તેઓને તો એમ જ લાગતું કે પોતે બેહાલ થઇ ગયા અને સર્વસ્વ ગુમાવી દીધું.

---

* તા. ૨૮–૯–૨૦ની સાંજે અમદાવાદમાં ઍલિસબ્રિજ હેઠળ વિદ્યાર્થીઓની એક જાહેરસભા આગળ આપેલું ભાષણ

વિદ્યાર્થીઓને પંજાબના પ્રકરણમાંથી કાંઈ શીખવાનું હોય તો તે એ છે કે કૉલેજો પર જે મોહ છે એ કાઢી નાંખવો; અને જો ત્યાં ન જઇયે તો આપણે રોટી વિનાના થઇ જવાના છીયે એ માન્યતામાંથી નીકળી જવું.

જ્યારે હું લાહોર ગયો ત્યારે વિદ્યાર્થીઓના ચહેરાપર જે ઉલ્લાસ હતો એથી મેં જોયું કે કૉલેજનો એમનો મોહ કંઈ ઓછો થયો હતો. જો હું વિદ્યાર્થીઓની સાથે ગાભરો બન્યો હોત અને ખોટી લાગણી બતાવી હોત કે કૉલેજમાં જો આપણે નહિ જઇયે તો આપણે માણુસ જ મટી જવાના છીયે તો એમનો મોહ વધત. જો વિદ્યાર્થીઓ સરકારી કોલેજોમાં ન હોત તો સરકાર એમને શું કરી શકત ? હું કહું છું કે જો એ વિદ્યાર્થીઓ સરકારની કૉલેજોમાં ન હોત તો સરકાર એમનો વાંકો વાળ પણ ન કરી શકત; એમને સલામ ભરવાની ફરજ ન પાડી શકત. વિદ્યાર્થીઓને જે મોટામાં મોટો ડર હતો તે એ હતો કે આપણે યુનીયન જૅકને સલામ ભરવા નહિ જઇયે તો મૂઆ જ પડ્યા છીયે. જો એ વિદ્યાર્થીઓ સ્વતંત્ર—સરકારને જેની સાથે કંઇ પણ સંબંધ ન હોય એવી—શાળાઓમાં ભણુતા હોત તો તેમને કંઈ થાત નહિ. પણ વિદ્યાર્થી સરકારી જ શાળામાં હોવાથી સરકાર વિશેષ અંકુશ રાખી શકી અને પ્રજાનું નાક કાપી લીધું. વિદ્યાર્થીઓને લીધે જ આપણે સ્વતંત્રતા મેળવીયે અને વિદ્યાર્થીઓની નબળાઇથી જ આપણે પરતંત્રતમાં પડી રહીયે. મેં કાઉન્સિલોના બહિષ્કાર ઉપર ખૂબ ભાર મુક્યો છે એ ખરૂં છે. માણુસ માત્ર પ્રતિમાપૂજક છે; માટે

જ્યારે પ્રતિનિધિ થવાને લાયક હોય એવા નાયકો ધારા-સભામાં જવાનું માંડી વાળશે ત્યારે એની ક્ષણિક અસર બહુ મોટી થશે એ હું જાણું છું. એ કામ અત્યારે ને અત્યારે કરી શકાય એવું છે, એટલે તુરત થવું જોઇયે. તેની અસર પણ મોટી થવાની. છતાં હું એમ પણ વચન આપવા ઇચ્છું છું કે જો બધી સરકારના તાબાની નિશાળો ખાલી થાય તો એક માસની અંદર હિન્દુસ્તાનનો ચહેરો બદલાઈ ગયેલો તમે જોશો. દરેક વિદ્યાર્થી એકાએક આવતી કાલે જ નીકળી જાય તો એની જે અસર પ્રજાની અને રાજ્યકર્તાઓની ઉપર પડવાની તે બીજા કશાથી નહિ પડે. જેટલી અસર વિદ્યાર્થીઓના છોડવાથી પડવાની છે એટલી અસર વકીલોના છોડવાથી પણ નહિ પડે. જ્યારે વિદ્યાર્થીઓ સરકારની નિશાળમાંથી નીકળી જશે ત્યારે સરકાર સમજી જશે કે આપણું ટાન્સા વૉટર વર્કસ—એટલે દૂર શા માટે જઇયે? દૂધેશ્વર વૉટર વર્કસ—બંધ થયું. વિદ્યાર્થીઓની ઉપર જ હિન્દુસ્તાનની સ્વતંત્રતા નિર્ભર છે, કારણકે વિદ્યાર્થીઓ એ જુવાનીયાવર્ગ છે. વકીલો બુઝુર્ગ ગણાય, કારણ એમને વ્યવસાયો રહ્યા. પણ વિદ્યાર્થીઓ નિર્દોષ જીવન ગાળે છે. વકીલોને સ્વાર્થ (ભરણપોષણનો) રહ્યો છે તેથી વકીલો પાસે વકીલાત છોડાવવી મુશ્કેલ છે; પણ વિદ્યાર્થીઓને એ સ્વાર્થ નહિ હોવાથી માત્ર સરકારી નિશાળોની માયા છોડાય તો વિદ્યાર્થીઓને નિશાળો છોડવી સહેલી છે.

કોઇ કહેશે કે વિદ્યાર્થીવર્ગે એમ શા સારૂ કરવું? નિશાળો શા માટે છોડવી? એ હીલચાલની સામે આપણા

મહાન, ધર્મધુરંધર, પ્રજાની સેવામાં અત્યંત કસાયલા એવા પંડિત મદન મોહન માલવીયાજી, હિન્દુસ્તાનમાં અત્યંત વિચાર કરવાની શકિત ધરાવે એવા શાસ્ત્રીઆર અને બીજા આપણા નેતાઓ—લાલા લજપતરાય સુદ્ધાં—એમ કહી રહ્યા છે કે વિદ્યાર્થીઓની પાસે શાળાઓ છોડાવવી એ ઘણું જોખમ-ભરેલું પગલું છે. એમના વિચારોની તમારા પર અસર ન થાય એ મારાથી નહિ ઇચ્છી શકાય. માટે વિદ્યાર્થીઓને હું એ જ વાત સુચવી રહ્યો છું કે આવા આપણા દેશ-દાઝવાળા આગેવાનોના કહેવા ઉપર તમે પૂરેપૂરો વિચાર કરજો, અને એમ વિચાર કરતાં છતાં જો તમને એમ લાગે કે હું જે કહી રહ્યો છું એ જ બરાબર છે તો જ નિશાળો છોડજો.

કોઈ સવાલ કરશે કે આપણે જે કેળવણી લઇ રહ્યા છીયે એ શું આજ જ ઝેર સમાન થઈ પડી? સરકાર ગમે તેટલી ખરાબ હોય પણ જે જે નિશાળોની અંદર આપણે જતા હોઇયે તે નિશાળોની અંદર સારી વ્યવસ્થા હોય, સારા પ્રોફેસરો હોય, સારા માસ્તરો હોય તો આપણે શા સારૂ છોડવી જોઇયે? એ પ્રશ્ન દરેકને થાય.

પંજાબનું પ્રકરણ થયું અને ખિલાફતનું પ્રકરણ થયું ત્યારે સરકારની રાજ્યનીતિ સહ્ય હતી. હું તમને ખાત્રી-પૂર્વક કહેવા ઇચ્છું છું કે હું ત્યાં હતો ત્યારે મને એવી પ્રતીતિ હતી કે આપણને ન્યાય મળ્યા વિના રહેવાનો જ નથી. મુસલમાનભાઇઓને પણ હું એમ જ કહેતો કે તમને જે વચન પ્રધાન લૉઇડ જર્યોર્જે આપેલું છે એટલું તો

જરૂર મળશે. છતાં આપણને પંજાબની બાબતમાં સખત ઝટકો લાગ્યો, અને એ અન્યાય ઢાંકી દેવાને ખોટામાં ખોટાં કાવતરાં કરવામાં આવ્યાં. ખિલાફતની બાબતમાં એક છોકરૂં પણ સમજી શકે એવો વચનભંગ કરવામાં આવ્યો.

પંજાબમાં જે જે માણસો પર અત્યાચાર થયો એ કાંઇ સામાન્ય માણસો ન હતા; પણ સરકારે જેમને કેળવ્યા હતા એવા શિક્ષિતવર્ગ ઉપર જેટલા અત્યાચારો કરવા હતા એટલા કરવામાં આવ્યા.

લૂંટારાની શાળામાં કેમ ભણાય?

સરકારે હિન્દુસ્તાનના સ્વત્વનું હરણ કર્યું છે. જો કોઇ લૂંટારો આપણું ઘરબાર લૂંટી જાય અને આપણને આવીને કહે કે 'હું તમારૂં ધન લૂંટી ગયો છું, એમાંથી થયેલી આ શાળામાં તમે ભણો' તો મારી ખાતરી છે કે આપણે તો એ લૂંટારાને એવો જ જવાબ આપીશું કે 'અમારે તમારી કેળવણી નહિ જોઇયે.' મારૂં ઘર કોઇ લૂંટારો લૂંટી જાય તો એ હું સહન કરી શકું છું, પણ મારૂં માનભંગ થઇ જાય, મારૂં પુરુષત્વ, સ્ત્રીત્વ લૂંટવામાં આવે તો હું એ પાછું કેમ મેળવી શકું? મારૂં નાક કાપવામાં આવે એ હું કેમ આખું કરી શકું? કાઠીયાવાડના લૂંટારાઓ મુસાફરોનાં નાક કાપતા, અને એક દાક્તર એવો નીકળ્યો હતો કે એ કપાઇ ગયેલા નાકને આખાં કરતો. પણ હિન્દુસ્તાનનું નાક જે કપાઇ ગયું, જે ચીબું થઇ ગયું એને અણીયાળું કરનાર કોઇ દાક્તર છે જ નહિ. એ નાકને અણીયાળું કરવું હોય તો તે આપણે જ કરી શકીયે તેમ છીયે. સારામાં સારા દૂધમાં સોમલ

પડવાથી જેમ આપણે ત્યાગ કરીશું તે જ પ્રમાણે સારામાં સારી કેળવણીમાં ઝેર પડવાથી એ ત્યાજ્ય છે, એમ આપણે માનવું જ જોઇયે. મને જરૂર એવી શંકા થાય છે કે જેટલું દરદ આ બે પ્રકરણોથી મને થયું છે એટલું જ દરદ પંડિત માલવીયાજી અને શાસ્ત્રીઆરને ન જ થઇ શકે. સરકારે જે રાજ્યનીતિ બતાવી છે તેથી દૂધ જેવી એમણે આપેલી ચીજને ઝેર જેવી થઇ પડી છે, એવું જો તેમને લાગતું હોય તો તેઓ મેં કહ્યું છે એમ જ કહેશે. સરકારની કેળવણીમાં દાખલ થઇ ગયેલા ઝેરને આપણા આ મહાન પુરુષો નથી ઓળખી શકતા એમ મારે કહેવું જોઇયે.

જો આપણે આ સ્થિતિમાં કાંઇ પણ નહિ કરીયે તો આપણું નાક સદાને માટે કપાઇ જવાનું છે; કેટલાક જમાના સુધી પ્રજા પોતાનું સ્વત્વ આ જગત આગળ બતાવવાને નાલાયક બનવાની છે. તમે વિદ્યાર્થીઓ બાળક વયના છો એમ તો ન જ કહી શકાય. માટે તમે માબાપો વગેરે વડીલોને માનપૂર્વક કહી સંભળાવી કાલે જ નિશાળોનો ત્યાગ કરો. પણ જે સ્વતંત્રતા સોળ વરસની ઉપરનાં બાળકો અને બાળકીઓ વાપરી શકે છે, એ સ્વતંત્રતા વાપરવાની જે શરત છે એ તમે પૂરેપૂરી સમજશો એમ હું ઇચ્છું છું.

જેમને તાવ આવી ગયો છે—માનસિક અને હાર્દિક —અને જેઓ માને છે કે, આ સરકારની સલ્તનત એક મીનીટ પણ મારાથી સહન થઇ શકતી નથી, જે સલ્તનત અન્યાયના ઝેરથી વ્યાપી ગઇ છે એ સલ્તનતમાં રહેવું મારે માટે નામોશી ભરેલું છે, તેમને જ નિશાળ છોડવાનો અધિકાર છે. જે લુંટારો આપણું સર્વસ્વ હરણ કરી જાય એના

હાથનું દાન આપણે ન લઇ શકીયે. તેમ સરકારના હાથની કેળવણી આપણે ન લઇયે એમાં જ માતા પ્રત્યે, પિતા પ્રત્યે અને નેતા પ્રત્યે આપણો વિનય રહેલો છે; એમાં જ આપણી આધીનતા રહેલી છે. જો કોઇને અંદરથી હૃદયનો અવાજ આવે છે કે 'મારે આ કામ કરવું જ જોઇયે,' એ માણસને એમ કરવાનો હક છે. એ ચીજોની પ્રતીતિ તમને પડતી હોય તો તમે આવતી કાલે જ નિશાળો ને કૉલેજો છોડો એમ હું ઇચ્છું છું.

બીજી નિશાળો ક્યાં છે? એમ પૂછનાર વિદ્યાર્થીને મારો એ જવાબ છે કે તમારે હજી રાહ જોવાની જરૂર છે, માબાપોની સાથે સલાહ કરવાની જરૂર છે, કારણકે તમે શંકિત છો. જે ઓરડીમાં સરપ વસતો હોય એ ઓરડીમાંથી નીકળી જવા માટે મને શંકા શાની જ હોઇ શકે? રાષ્ટ્રીય કૉન્ગ્રેસે જે ઠરાવ કરેલો છે એનો અર્થ શું છે એ તમે વિચારવા ધારતા હો તો હું કહું છું કે એ ઠરાવમાં આપણને નવી નિશાળ મળવાની શરત નથી. આપણને નવી નિશાળો મળો યા ન મળો, પણ જે નિશાળ આપણને ઝેરરૂપ થઈ ગઈ છે એ નિશાળનો તો ત્યાગ કરવો આવશ્યક જ છે.

આપણને આ યુદ્ધનો સમય આવ્યો છે

આથી કોઇએ એમ નહિ સમજી લેવું કે હું કેળવણીની વિરુદ્ધ છું, અથવા તો મારા કેળવણી વિષે જે વિચારો છે એનો હું પ્રચાર કરવા ધારૂં છું. એ વિચારોનો

પ્રચાર હું રાષ્ટ્રીય શાળા મારફત કરી રહ્યો છું; અને જે વખતે એવી કેળવણીનો પ્રચાર મારે વધારે કરવો હશે ત્યારે હું મારૂં સાધન શોધી લઈશ. પણ અત્યારે જે દૃષ્ટિએ હું નિશાળોનો ત્યાગ કરાવવા ઈચ્છું છું એ દૃષ્ટિ સિપાહીની છે. જ્યારે યુદ્ધ શરૂ થાય છે ત્યારે નિશાળીયાઓ નિશાળ છોડે છે, અદાલતો ખાલી થાય છે અને જેલો પણ ખાલી પડે છે. જેલમાં રહેનાર જેલીઓ પણ પોતાનો સ્વભાવ છોડી દે છે અને લડાઈમાં ઝૂમે છે. તે જ પ્રમાણે આપણને આ યુદ્ધનો સમય આવ્યો છે. જો આ પ્રજા શસ્ત્ર ઉગામનારી હોત તો હિન્દુસ્તાનમાં ક્યારનીયે અસંખ્ય તલવારો નંગી થઈ હોત, પણ હિન્દુસ્તાનમાં એ તત્ત્વ હાલ અશક્ય છે. અત્યારે તો સામાન્ય દૃષ્ટિએ, લૌકિક દૃષ્ટિએ જ આ પ્રશ્ન હું પ્રજા આગળ મૂકી રહ્યો છું કે જે સરકાર તરફથી આપણું આટલું માનભંગ થયેલું છે તે સરકાર પાસેથી આપણે દાન લઈ શકતા નથી, મદદ લઈ શકતા નથી. માટે જો એ તત્ત્વ માન્ય થાય તો નિશાળો હો કે ન હો એનો સવાલ રહેતો જ નથી. એટલે તમારે તો એ દૃષ્ટિએ વિચાર કરવાનો છે કે અત્યારે વિદ્યાર્થીઓની તાત્કાલિક ફરજ નિશાળ છોડવાની થઈ છે કે નહિ. નિશાળો છોડીને વિદ્યાર્થીઓ શું કરે? સંધિકાળને વખતે જે વિદ્યાર્થીઓ નવરા થઈ બેસે તેઓ શું કરે? એ બધા પ્રશ્નો તમે પૂછી શકો છો. સિદ્ધાન્ત મેં જે મુકેલો છે તે જ છે. એમાંથી જે ઉપસિદ્ધાન્તો નીકળે છે એ તમારી આગળ હું મુકતો જ નથી. મુખ્ય સિદ્ધાંતને અનુસરીને આપણા દિલમાં જે ફેંસલો થાય તે પ્રમાણે અટળપણે વર્તવું. પણ શંકાનું

સમાધાન થઇ ગયા પછી નબળાઇને લીધે એક પણ વિદ્યાર્થીને કૉલેજમાં કે નિશાળમાં રહેવાનો અધિકાર નથી એ પણ કહેવાની મારી ફરજ છે. અત્યારે પ્રજાએ નબળાઈ બતાવવાનો સમય નથી.

સુરતમાં ગાંધીજી

* ઘણાં વર્ષો થયાં સરકાર સાથે, બ્રિટિશ સલ્તનત સાથે હું સહકાર કરતો આવ્યો છું. મારાથી વધુ સારો સહકાર કોઈએ કર્યો નહિ હોય, કારણકે એથી વધુ સહકાર લગભગ અસંભવિત હતો. મારા એ સહકારમાં કાંઈ જ સ્વાર્થ નહોતો. મારે મારા ભાઈ કે દીકરાને સરકારી નોકરી અપાવવી ન હતી, મને ઇલ્કાબની આશા નહોતી; એટલેમારો સંબંધ કેવળ સ્વચ્છ હતો. હું સહકાર ધર્મ–ફરજ સમજીને કરતો હતો. એના શાસનને હું માન આપતો આવેલો છું; એ શાસનમાં દંડ રહેલો છે તેથી નહિ, પણ એને માન આપવું જોઇયે એમ સમજીને.

---

* તા. ૬–૧૦–૨૦ ના રોજ બપોરના ત્રણ વાગે પાટીદાર વિદ્યાર્થી આશ્રમની આંબાવાડીમાં ગાંધીજીએ અલીભાઇઓની હાજરીમાં સાર્વજનિક કૉલેજ અને હાઈસ્કુલોના વિદ્યાર્થીઓ તથા શિક્ષકો સમક્ષ આપેલા ભાષણમાંથી

સહકાર કેવા હોવા જોઇયે ?

સહકારને મેં કેટલે દરજ્જે ખીલવ્યા છે? સરકાર તરફની નાની નાની ઉપાધિઓને ગળી જવી અને તેની સાથે ચલાવી લેવું એ સુંદર ધર્મ છે એમ હું માનું છું. આપણે સ્વરાજ લઇશું ત્યારે પણ પાખંડ, ચોરી અને ડાયરીઝમ ચાલશે. હું એવો ભોળો નથી કે એવા પાખંડી નથી, કે એમ કહું કે સ્વરાજથી સત્યયુગ થશે. આ સ્વરાજ સત્યયુગનું નહિ પણ કળિયુગનું જ હશે. એ અંગ્રેજો અને આરબોના જેવું હશે; પણ એ વખતનું ડાયરીઝમ સહ્ય હશે. સત્તા આપણા હાથમાં હશે. એટલે બહુ તો એ સત્તાનો આપણે પોતે દુરૂપયોગ કર્યો હશે કે કરવા દીધો હશે. પણ આજે જે થયું છે તે એવું નથી. એ આપણી મરજી વિરૂદ્ધનું છે. વાઇસિરૉય લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડને કે લૉર્ડ સિંહને આપણે નીમ્યા હોત તો જુદી વાત હતી. આપણો વિરોધ ચામડીનો નથી, પણ રીતનો છે. મારા સાથી દયાળજી કે કલ્યાણજી અન્યાય કરે તો હું તેમનો વિરોધ કરૂં, કે તેમનું આપેલું દૂધ પણ ન લઉં. ભાઇ એંડ્રુસ, મહમ્મદઅલી અને શૌકતઅલી સહોદર છે, પણ સરકાર એને વાઇસિરૉય નીમે તો તે પણ મને કબૂલ ન થાય; કેમકે એ સરકારી ધોરણે નીમાયેલા હશે. આપણા પોતાના હાથમાં સત્તા હોય ત્યારે અને આપણને વિશ્વાસ પડે તો લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડને પણ આપણે વાઇસરૉય નીમીયે, અને વિશ્વાસ ઉઠી જતાં ઉતારી પણ મુકીયે. આજે આખું હિન્દ લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડને કહે છે કે તમે ઉતરો છતાં એ બેઠા જ છે.

હું તો અહીં કહ્યો તેવી જ જાતનો સહકાર કરવા ઇચ્છું છું. એમ અત્યારે નથી માટે અસહકાર ઇચ્છું છું.

સલ્તનતનો સરવાળો

મેં સરકારની સલ્તનતનો સરવાળો કાઢયો, તો તે સરવાળો નહીં પણ બાદબાકી જણાઇ. રિફૉર્મ્સમાં —સુધારામાં—આપવાનું નહિ, પણ લઈ લેવાનું જણાયું. સરકારની સત્તા મશિનગનથી નહિ, પણ એનામાં રહેલા આપણા મોહથી ટકે છે. એ મોહ ત્રણ પ્રકારના છે. દ્વિજેન્દ્રનાથ ઠાકુરે જેને માયામૃગ કહેલો છે એ ધારાસભાનો મોહ, અદાલતોનો મોહ અને કેળવણીનો મોહ. માનઅકરામ ને ઇલ્કાબનો તો હું છેદ જ ઉડાવી દઉં છું, કારણ એ ધરાવનારા બહુ જ થોડા છે. પણ આ ત્રણ મોહમાં તો આપણે ઘણા ફસાયેલા છીયે. આપણા અગ્રેસર વિદ્વાન વડીલ લાલા લજપતરાય પણ એમાં ફસાયેલા છે. મને સદા પૂજનીય મદન મોહન માલવીયા પણ એમ માને છે કે મારી મતિ ફરી ગઈ છે અને હું સૌને આડે રસ્તે દોરી રહ્યો છું. એઓ માને છે કે કાઉન્સિલમાં જવું એ ધર્મ છે; નિશાળમાં જવું એ ધર્મ છે. મારે મન કાઉન્સિલમાં જવું એ પાપ છે; અદાલતમાં જવું એ પાપ છે; નિશાળમાં જવું એ મહાપાપ છે.

હું સલ્તનતની જડ કાઢવા માગું છું

હું વકીલોને નહિ સમજાવી શકું એનું કારણ છે. એમનામાં કેટલી માયા રહેલી છે તે હું જાણું છું. બચ્ચાં-કચ્ચાં, આરામખુરશી ને મોટરકારનો ત્યાગ મુશ્કેલ છે: પણ વિદ્યાર્થીને એવું કશું જ નથી. એને જેમ વાળો તેમ

ત્રળી શકે છે. જે ગુલામીની તાલીમ લે ને નોકરીને માટે શાળામાં ગયા જ કરે એને નહિ રોકું તો સલ્તનતની જડ નહિ નીકળે. હું એ જડ કાઢવા માગું છું. વિદ્યાર્થી મારફત સલ્તનતને ખાતરપાણી મળે છે; એ જળ નાયગરા ફૉલ્સ જેવાં—ગંગા, જમના, બ્રહ્મપુત્રાના એકત્ર ધોધ જેવાં—છે. તમે સાનમાં સમજી શકશો કે એ વહેમી વિદ્યા—ગુલામગીરીની વિદ્યા—આપણને નથી જોઇતી. હું ગુલામી છોડવાના અલેફ બેને—કક્કાને—શીખવું નહિ ત્યાં સુધી બીજું બધું નકામું છે. મેલા પાત્રમાં દૂધ રેડયાં કરશો તો પાત્ર નહિ સુધરે પણ દૂધ મેલું થશે. આપણે ગુલામીના પાત્રથી ખરડાયેલા હોઇશું ત્યાં સુધી કેળવણી ધૂળધાણી છે. ઉપર દેવતાઓ હોય ને તે જુએ કે હિન્દુસ્તાન મેલું પાત્ર છે, તો કેળવણીનો વર્ષાદ ફોકટ છે. માટે પ્રથમ સાફ થાઓ. કાયદા, વૈદકનું જ્ઞાન નહિ મળે તો હિન્દુસ્તાન રસાતાળ નથી જવાનું; પણ ગુલામીથી રસાતાળ જશે. ત્યારે હિન્દ મનુષ્યના નહિ પણ જાનવરોના દેશ તરીકે ઓળખાશે. માણસ કોઇથી—મોટી સલ્તનતથી પણ—દબાઇને પોતાના શુદ્ધ ઉદ્ગાર ન બોલી બતાવે એનું નામ ગુલામી. એમાંથી નીકળવું એ આપણો પ્રથમ પાઠ. જે ધગશ મને લાગી છે તે જલીયાંવાળાના દૃષ્ટાંત તથા ઇસ્લામના અપમાનથી સૌને લાગો.

મધુકરી માગો, પણ શાળામાં જઈ મનુષ્યત્વ ન ગુમાવો

સુરતની શાળાઓમાંથી બધા વિદ્યાર્થી નીકળી જાય તો કેવું શુભ પરિણામ આવે? તે વખતે તો પ્રોફેસરો

અને શિક્ષકો તમને પૂછવા આવશે કે તમે કેવી શરતે રહેવા માગો છો? તમે કહેજો કે સરકારની સાથેનો સંબંધ અને મદદ છોડીને અમે ભિક્ષા માગીને પણ શાળાના ખર્ચની જોગવાઇ કરીશું. એ અસલી ન્યાય છે. પહેલાંના વખતમાં વિદ્યાર્થી ગુરુની પાસે સમિત્પાણિ થઇને જતો. ગુરુને કહેતો કે હું તમારૂં બળતણ લાવીશ, ગાયઢોરની સંભાળ રાખીશ; તમે મને ભણાવજો. પૂનામાં આવું એક અનાથ વિદ્યાર્થીઆશ્રમ વિદ્યાર્થીઓ મધુકરી માગી લાવીને ચલાવે છે. તમે એમ કરજો પણ અત્યારની તમારી શાળામાં જઇ તમારૂં મનુષ્યત્વ ખોઇ ન દેશો. તમારી ઉપર તો ભારે આશા છે.

અહીં સુરતમાં આ બે સંસ્થાઓ ભારે પડેલી છે. તેના વિદ્યાર્થીઓ બહુ સુંદર કામ કરી શકે. સુરત અત્યારે બેસુરત બની ગયું છે. હું સુરતમાં એટની આશા રાખું છું. અમે વિદ્યા વિનાના રહીશું અથવા તો અમારી શરતે જ ભણીશું. બધા વિદ્યાર્થીઓ એટલું બળ બતાવે તો એક મહિનામાં ધારેલું થાય. છતાં બે ચાર વિદ્યાર્થીઓને જ વસી જાય તોપણ તેઓએ તો આજે જ શાળામાંથી નીકળી જવું રહ્યું. તેવાને હું કહીશ કે તમે સ્વરાજને સારૂ એક પગલું ભર્યું છે; હિન્દને માટે મોટું ભાષણ કર્યું છે. તમને ઘેરથી મદદ નહિ મળે તો મજુરી કરજો, હાથપગ વાળતાં નથી શીખતા તે શીખજો, પણ ગુલામીમાં ન પડજો. વિદ્યાર્થીઓ! જરૂર માનજો કે હિન્દને સારૂ સ્વરાજ જોઇતું હોય તો શાળાનો, અદાલતોનો અને ધારાસભાનો મોહ ત્યાગવો જોઇએ.

સ્વરાજનું સૌથી પહેલું અને છેલ્લું પગથીયું પોતે સ્વચ્છ બનવું એ છે. જેને દાંત આપેલા છે તેને ચાવણુ આપનાર સરકાર નહિ પણ સરકારની યે સરકાર છે. આ આપણો પહેલો પાઠ છે. એ આપણે ભૂલી ગયા છીયે. હું તો શેઠ કે સરકારના ચાવણુનો સ્વીકાર નથી કરતો. સરકારની હયાતી છતાં ઓરિસ્સામાં હજારો દુકાળીયા મુઆ. હિન્દમાં અનેક શેઠીયાઓ છતાં હજારો દુકાળીયા હરિશરણુ થયા. તમે ઇશ્વરનું નામ લઇને, હિંમત રાખીને, કાંઇ પણ ગણત્રી વગર—કશો પણ હિસાબ કર્યા વગર—ગુરુને અને માબાપને નોટીસ મોકલજો કે મારાથી શાળામાં નહિ જવાય. મેં કહ્યું છે તેથી ઉશ્કેરાઇને નહિ. હું તમારા હૃદય અને બુદ્ધિને સતેજ કરી રહ્યો છું. એ બુદ્ધિ અને હૃદય કબૂલ ન કરતાં હોય તો કોઇ બાળકને અધિકાર નથી કે વડીલની સામે થવું. એ તો એક જ બાળકને અધિકાર છે કે જેનું હૃદય મારા જેટલું જ ધગી રહ્યું હોય. દારૂડીયા માબાપને દારૂના વ્યસનમાંથી છોડવવા સારૂ છોકરાએ તેના વારસાનો, ઘરનો, તેની છાયાનો ત્યાગ કરવો જોઇયે. તમને લાગે કે જે શિક્ષણુ મળે છે તે ગુલામીના છાયામાં છે તો માબાપની આજ્ઞા સામે થઇને પણ આવતી કાલે જ યાહોમ કરજો.

ડાકોરમાં ગાંધીજી

ઈસ્લામને ગ્રહણ લાગ્યું છે

* આજે હું આખા હિન્દુસ્તાનને આજીજી કરી રહ્યો છું તે એકલા વાણીયાબ્રાહ્મણને નથી કરતો, પણ હિન્દુસ્તાનમાં ઢેડ, ભંગી, ધારાળા છે તે બધાને—મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી એ બધાને—હું આજીજી કરૂં છું કે જો તમારી ઈચ્છા હિન્દુસ્તાનને સુખી કરવાની હોય તો તમારો પહેલો ધર્મ એ છે કે તમારે જુદા જુદા ધર્મોની સાથે એકદિલ થઈને રહેવું. એ પાડોસીનો ધર્મ છે. ભાઈ શૌકતઅલીને કામ પ્રસંગે મુંબઈ બહાર જવું ન પડયું હોત તો આજે આ હિન્દુઓના યાત્રાસ્થાનમાં તમે તેમને મારે પડખે જોત. હું જ્યાં જાઉં છું ત્યાં તેમને—અને હવે તો એ બન્ને ભાઈઓને—મારી સાથે જ ફેરવું છું. હું બધાને કહું

---

*સંવત ૧૯૭૬ ની માણેકઠારી પુનમની રાતે ડાકોરમાં ચાળીસ હજાર યાત્રાળુઓની મેદની સમક્ષ આપેલા ભાષણમાંથી

છું, કે મારા બે સગા ભાઈઓ ગુજરી ગયા છે પણ આ બે ભાઈઓ પ્રત્યે મને સગા ભાઈ કરતાં જરાયે ઓછો ભાવ નથી. હું સનાતની હિન્દુ હોવાનો દાવો કરૂં છું અને હું આ બે મુસલમાનોની સાથે ભાઈચારો રાખીને મારો હિન્દુ ધર્મ સંપૂર્ણપણે પાળી શકું છું. તેમાં મારો સ્વાર્થ રહેલો છે. જો હું એક હિન્દુ તરીકે ઈસ્લામ માટે મરી શકું તો વખત આવ્યે હિન્દુ ધર્મ માટે પણ મરી શકીશ. આમાં મારી પોતાની અને દેશની કસોટી રહેલી છે. સાત કરોડ મુસલમાન ભાઈઓ ઉપર મહાન ધર્મસંકટ આવી પડેલું છે. એક વિકરાળ સલ્તનત તેમના ધર્મને છિન્નભિન્ન કરવા બેઠી છે. આકાશમાં આ ચંદ્રમાને જેમ અત્યારે ગ્રહણ લાગ્યું છે તેમ ઈસ્લામને આ સલ્તનતના ગ્રહણે ઘેર્યો છે. તેને તમે છોડાવો. ચંદ્રમાનું ગ્રહણ એ તો સ્થૂલ ગ્રહણ છે. એને છોડાવવું એ આપણા હાથમાં પણ નથી. મને આ ચન્દ્રગ્રહણ જરાયે નથી ડરાવતું, મને ઉપવાસ નથી કરાવી શકતું. પણ આપણા આત્માને જે ગ્રહણ લાગ્યું છે, આપણું દિલ જે ગ્રહણમાં ઘેરાયું છે તેનાથી હું ધ્રૂજું છું. તે ગ્રહણને છોડાવવાનો ઈલાજ ઉપવાસ હોય તો હું ઇશ્વર પાસે માગું છું કે મને ઉપવાસ કરવાની શકિત આપો. આ ગ્રહણ છોડાવવાનો ઇલાજ આપઘાત હોય તો આપઘાત કરવાની શકિત પરમેશ્વર મને આપજો. હિન્દુસ્તાનનો સુંદર ચંદ્ર ઇંગ્લંડના ડાઘથી ઘેરાયેલો છે તેનું એક કારણ હું બતાવી ગયો. ઈસ્લામ ઉપર સલ્તનતની તલવાર ઝઝૂમે છે. આજ ઈસ્લામ પર તો કાલે હિન્દુ ધર્મ પર. જે સલ્તનતે ઇસ્લામને દગો દીધો છે, જે સલ્તનતે પંજાબ મારફત સારા

હિન્દુસ્તાનને પેટ ચલાવ્યું છે, જેણે પંજાબ મારફત નાનાં નાનાં બાળકો પાસે જબરીથી સલામી કરાવી છે, ને તેમ કરતાં કરતાં જે સલ્તનત મારફતે છ સાત વર્ષના બે બાળકના પ્રાણ ગયા છે, જે સલ્તનત નીચે દોઢ હજાર કે એક હજાર નિર્દોષ માણસોનાં ખૂન થયાં છે, તે સલ્તનત તે કેવી હશે? એ સલ્તનતનું ગ્રહણ આપણી ઉપર કેટલે દરજ્જે છે તેનો હું તાગ નથી કહાડી શકતો.

રાવણરાજ્ય

અત્યારનું રાજ્ય એ રામરાજ્ય નથી; એ રાવણરાજ્ય છે. એ રાવણરાજ્યમાં આપણે પીડાઇયે છીયે, અને પાખંડ શીખીયે છીયે. આવા રાવણના રાજ્યમાંથી મુક્તિ કેવી રીતે મેળવી શકીયે? પાખંડીઓની જોડે પાખંડી બનીને? શઠની જોડે શઠતાથી મુકાબલો કરીને? પાખંડમાં આપણાથી તેમને કેમ પહોંચાશે? એ સલ્તનતના ભેદોને આપણાથી કેમ પહોંચાશે? જે સલ્તનતે પોતાના છળકપટથી પાખંડી યુરોપને પણ મહાત કર્યું છે તેની સામે અહીંના પાખંડીઓ શું કરી શકવાના છે? હિન્દુમુસલમાનને પાખંડ કરવું હોય તોપણ આપણી પાસે પાખંડ નથી. રાવણને પાખંડથી મારવો હોય તો તેના જેવાં દસ માથાં અને વીસ ભુજા જોઇયે તે ક્યાંથી લાવવાં? એને મારવાનું કામ રામ જેવો પાખંડી જ કરી શકે. રામની પાસે શું પાખંડ હતું? એણે બ્રહ્મચર્યનું પાલન કર્યું હતું; એને ઇશ્વરનો ડર હતો; એની સેના વાંદરાઓની હતી. વાંદરાઓએ કોઇ દિવસ હથીયાર ઉપાડ્યાં છે? આજે પણ આપણે દીવાળી ઉજવીયે

છીયે તે એ રામનો રાવણ ઉપરનો વિજય ઉજવીયે છીયે. પણ એ વિજય આપણે ત્યારે જ ઉજવી શકીયે કે જ્યારે આપણે આ દસ નહિ પણ હજાર માથાવાળા રાવણને છિન્નભિન્ન કરી શકીયે. તે નથી કરી શક્યા ત્યાં સુધી આપણે માટે વનવાસ જ રહ્યો છે. તમે સીતાજીના જેવી સતીઓની ઉપર કુદૃષ્ટિ ન કરો તો જ આ સલ્તનતને તમે મહાત કરી શકશો. શયતાનને કોઈ મહાત કરી શક્યો હોય તો તે ઇશ્વર જ છે. તેણે જ શયતાનને પેદા કર્યો અને તે જ તેને મારી શકે છે. આદમીની શક્તિથી તે હારતો નથી. એકલા ઇશ્વરની ગુલામી કરનાર માણસ મારફત ઇશ્વર જ તેને હરાવે છે.

વાંકું બોલવાનું મને એકલાને જ સોંપજો

આવી જબરી સલ્તનત સાથે આપણે મુકાબલો કરવાનો છે. એના તરફથી પડતાં દુઃખો રોવાને હું ઇચ્છતો નથી. હું તો ઉલટો હિન્દુસ્તાન પાસે માગી લઉં છું કે તેનું વાંકું બોલવાનો અધિકાર તમે મને એકલાને જ આપજો. હું જ્યારે સલ્તનત જોડે સહકાર કરતો હતો ત્યારે તમારા મ્હોંમાંથી આ સરકારને વિષે અંગારા ઝરતા મેં જોયેલા છે. સરકારની નિન્દા પણ તમારા મ્હોંમાં શોભતી નથી. મેં પીધા છે તેવા કડવા ઘુંટડા તમે કદી પીધા નથી. એ કડવા ઘુંટડા ઉતારીને મેં જે શક્તિ મેળવી છે તેની શતાંશ પણ તમે નથી મેળવી. તેની તરફ ગુસ્સે થવાનાં મને ઘણાં કારણો મળ્યાં, પણ હું મારો ગુસ્સો પી ગયો છું. આ પ્રસંગે પણ હું ગુસ્સામાં આવીને એક શબ્દ નથી બોલતો,

પણ મારા આત્માનાં જ શબ્દો ઉચ્ચારૂં છું. અંગ્રેજી સલ્તનત માટે તમારી પાસેથી હું ગુસ્સાનું વાક્ય સરખું નથી માગતો. અંગ્રેજોમાંનું બુરૂં જોવાના કરતાં તમે તમારૂં પોતાનું જ બુરૂં જોજો, અને તેને કાઢજો; એટલે તમે સ્વતંત્ર—છુટા—થશો. અંગ્રેજી સલ્તનતની હું એબ બતાવું છું તે સાક્ષીરૂપે બતાવું છું. એ સલ્તનતને ત્રીસ વર્ષ ખરા દિલથી સેવ્યા પછી મારી ખાતરી થઇ છે કે એ રામરાજ્ય નથી પણ રાવણરાજ્ય છે. આ સલ્તનત મને અત્યારે ભૂંડી લાગે છે તે મને કંઈ અંગ્રેજોનો તિરસ્કાર નથી; મને તિરસ્કાર સલ્તનતની સાથે છે. જ્યાં સુધી અંગ્રેજી સલ્તનત પશ્ચાત્તાપ કરતી નથી, હિન્દુસ્તાનની સ્ત્રીઓની અને પુરુષોની પાસે માફી માગતી નથી, 'અમે તમારા નોકર છીયે અને નોકર તરીકે રાખો તો રહેવા માગીયે છીયે' એમ કહેતી નથી, ત્યાં સુધી હું એ સલ્તનતનાં હવાઈ જહાજો સામે અને મશિનગનો સામે મુકાબલો કરવાને તૈયાર છું. એનાં હવાઈ જહાજ કે મશિનગન મને ડરાવી નહિ શકે.

દિલની સરદારી ઈશ્વરને જ સોંપજો

એ સલ્તનત સાથે મુકાબલો કરવામાં હું ધર્મની હાનિ બીલકુલ જોતો નથી. હું પ્રસંગ આવે તો સગા દીકરા સામે અસહકાર કરી શકું તેમ સલ્તનત સાથે પણ કરૂં. એ પણ ધર્મ છે. માણુસ માત્ર ભૂલથી ભરેલો છે, પાપી છે. હું કબુલ કરૂં છું કે હું પોતે સંયમધર્મ પાળું છું, છતાં હું સંપૂર્ણ નથી. મારામાં પાપ અને અપૂર્ણતા ભરેલાં છે. તોયે હું પાપથી ડરૂં છું. મારામાં ત્રૂટીઓ છે અને તેને કાઢવાને હું પ્રયત્ન કરૂં છું. હું તેમનો ગુલામ નથી. આ

સલ્તનત તો પાપને જ ધર્મ માને છે. આ સલ્તનત બીજા દેશોને કચરી નાંખીને પોતાના દેશને આબાદ બનાવે છે. તે અત્યાચાર છે. હિન્દુસ્તાનને બીજા દેશોને કચડી-તારાજ કરી-ને આબાદ કરવા હું ઇચ્છતો નથી. બીજાના ધર્મનો લોપ કરીને હું હિન્દુસ્તાનને ચડાવવા નથી ઇચ્છતો. પણ આ સલ્તનત તો કહે છે કે બાદશાહીને સારૂ ગમે તેવા અત્યાચાર અમે કરીશું. સલ્તનત બોલતી નથી, કરી બતાવે છે. પંજાબમાં તેણે કરી બતાવ્યું છે. હું કૃષ્ણનો પૂજારી તમને સહુને કહું છું કે એવી સલ્તનતની નિશાળોને, તેમની અદાલતોને, તમે ફેંકી દેજો. મારા શરીર માટે મને કોઇનો ડર નથી. મારૂં શરીર તો હું એ સલ્તનતને સોંપીને જ અહીં બેઠો છું; તમારા દિલની સરદારી તમે ઇશ્વરને જ સોંપજો. તે વખતે તમારી બેડી તૂટી જશે.

અસંતથી નાસજો

અસહકાર એ સોના જેવું શસ્ત્ર છે, દિવ્ય શસ્ત્ર છે. હિન્દુઓને તે શ્રીકૃષ્ણે આપેલું છે; મુસલમાનોને મહમ્મદ પયગંબરે આપ્યું છે; પારસીઓને ઝંદઅવસ્તામાં મળેલું છે; કે જ્યાં તમે અન્યાય જુઓ, કોઇ માણસમાં અન્યાયને મૂર્તિમંત જુઓ ત્યારે તે માણસનો ત્યાગ કરજો. તુલસીદાસજીએ બહુ જ મૃદુ ભાષામાં કહ્યું છે કે અસંતથી દૂર ભાગો, અસંતો પોતાના સમાગમથી પીડે છે. દાવાનળથી દૂર નાસો તેમ અસંતથી-અન્યાયથી-નાસજો. નાસવું એટલે જ અસહકાર. અસહકાર એ દ્વેષ કે વેર નથી. એ તો ધર્મીનું ધર્માચરણ છે. અસહકાર એ બાપદીકરા વચ્ચે

યોગ્ય છે, સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચે ફરજરૂપ છે, સગાંસગાં વચ્ચે કર્તવ્ય છે. મારો દીકરો મદ્યમાંસ ખાઈ આવે અને હું તેનો વૈષ્ણવ બાપ તેને મારા ઘરમાં ઘડી પણ સંઘરૂં તો પછી મારે રૌરવ નરકે જ પડવું પડે. આ અસહકારનું રહસ્ય હું તમને ન સમજાવી શકું તો પછી સ્વરાજ એ એક અશક્ય વસ્તુ છે. સ્વરાજ મેળવવું હોય તો એક જ ઇલાજ છે અને તે અસહકાર છે.

ખરી ક્ષત્રિવટ

હા, તલવાર એ પણ એક બીજો ઇલાજ છે ખરો, પણ તલવારને સારૂ તમે કોઇ દિવસ તપશ્ચર્યા કરી છે? તલવારને સારૂ તમે સંયમ કર્યો છે? ઇસ્લામીઓને તો તમારા કરતાં તલવાર વાપરતાં વધારે આવડે છે. તેમણે પણ જાણી લીધું કે આ કામ તલવારથી નહિ થાય. બે ચાર માણસ માર્યે આ સલ્તનત ડરી જઇને સ્વરાજ દઇ દેશે? જે સલ્તનત હજારો અંગ્રેજોનાં મડદાં પર રચાયલી છે, જેણે હજારો અંગ્રેજ, શીખ અને પઠાણોના રુધિરનો દરીયો ચલાવ્યો, તે સલ્તનત પાંચ પચીસ ખૂનથી ડરી જવાની? હરગીજ નહિ. હું અંગ્રેજી સલ્તનતની નિન્દા કરૂં છું, છતાં એને બહાદુર પણ કહું છું. એને સ્વદેશ વહાલો છે. તેમાં રાક્ષસી ભાવના છે તે ત્યાજ્ય છે. હું તો રાવણની પણ બહાદુરી ગાનારો છું. તુલસીદાસજીએ કહ્યું છે કે દુશ્મન મળો તો રાવણ જેવા મળજો. લક્ષ્મણ સાથે લડનાર તો ઇન્દ્રજીત જેવો હોવો જોઇયે. આવી સલ્તનતની જોડે લડો તો બહાદુરીથી મેદાનમાં પડીને તલવાર કાઢીને.

લડજો. પણ તે વસ્તુ તાકાતની બહારની છે. હું હિન્દુધર્મ સમજું છું તે પ્રમાણે હિન્દુએ તલવાર વિના જ લડવું જોઇએ. બીજાનું માથું કાપવા કરતાં પોતાનું જ માથું ધરાવી દેવું જોઇએ. હું પોતે હિન્દુસ્તાનનો એક મોટામાં મોટો ક્ષત્રિય હોવાનો દાવો કરૂં છું. મને રિવોલ્વરના પાંચ બહાર કરતાં ન આવડે ? મને કોઇને ઝેર પાતાં ન આવડે ? મને એરોપ્લેનમાં કોઈ લઈ જાય તો ત્યાંથી બૉંબ ફેંકતા ન આવડે ? પણ મેં એ વસ્તુનો જ્ઞાનપૂર્વક ત્યાગ કરેલો છે. મને ઇશ્વિરે એક માંકડ સરખાને પણ સમજવાની તાકાદ આપી નથી, તો પછી કોઇને મારવાનું કામ પણ મારૂં નથી. મારૂં કામ મરવાનું છે. હું મારૂં, મારી સ્ત્રીનું, મારા દેશનું રક્ષણ કરવામાં માથું આપું ત્યારે હું શુદ્ધ ક્ષત્રિય છું. અશક્તમાં અશક્ત માણુસ–સ્ત્રી પણ–પોતાની અંદર ક્ષત્રિયનો સ્વભાવ પેદા કરી શકે; એટલે કે દુશ્મનને કહી શકે છે કે હું તો અડગ ઉભો રહીશ, તારાથી થાય તે તું કરી લે. નહિ તો ખૂની તે જ ક્ષત્રિય ગણાય. જે પુરુષ સ્ત્રી ઉપર હાથ ઉપાડે તે પણ ક્ષત્રિયમાં ખપે ! તેથી હું હિન્દુસ્તાનને પોકારી પોકારીને કહું છું કે જે કંઈ તમે કરો તે શુદ્ધ ક્ષત્રિયવૃત્તિથી કરજો. મુસલમાનને ગાળ આપવી, મુસલમાનનો તિરસ્કાર કરવો, એ આપણા ધર્મને લજવે. મુસલમાન તમને દગો દેશે એમ ઘડીભર માની લો, તો યે જે શક્તિ તમે આ સલ્તનત સામે અસહકાર કરવામાં વાપરો તે જ શક્તિ તમે મુસલમાનો સાથે અસહકાર કરવામાં વાપરજો. આજ સુધી તમે મુસલમાન જોડે સહકાર કર્યો છે જ ક્યાં ? એક વાર તમે તેમની જોડે સહકાર કરી જુઓ. તમે સરકાર જોડે તો

ખૂબ સહકાર કર્યો છે; અને તેમ છતાં આપણે દુઃખી છીએ. તેથી હું તમને કહું છું કે તમે સરકાર સાથે અસહકાર કરો અને મુસલમાન ભાઇઓ સાથે સહકાર કરો. અસહકાર કરાવવાને તમારે ખૂનામરકી નથી કરવાની. જેને તેમાં નથી ભળવું તેને તમે મારીને મુસલમાન નથી કરી શકવાના. તેને તમારે નમવું અને વિનવવું. પાટુ મારે તો સહન કરશો ત્યારે તમે અસહકાર કરાવી શકશો. તમારામાં સચ્ચાઈ હશે, નમ્રતા હશે, એકદિલી હશે, તમે બહાદુર થશો, તો તમારો ત્યાગ કરીને સરકારનો સાથ કોણ કરી શકનાર છે? તેવાઓને સમજાવવા માટે તમે પોતે બહાદુર બનો અને ત્યાગ કરો.

કાશીમાં ગાંધીજી

મારી સલાહ અને તેનું કારણ

*હું છોકરાઓને કેમ સમજાવી રહ્યો છું કે શાળા છોડવાનો તમારો ધર્મ છે? હું શું તમારૂં અભ્યાસી જીવન નષ્ટ કરવા માગું છું? નહિ. હું આજ સુધી અભ્યાસી જીવન ગાળું છું, વિદ્યાર્થી છું; પણ હું કહેવા માગું છું કે જેને સ્વતંત્રતાની તાલીમ નથી મળી—અને ખચિત તે મિલ કૃત Libertyના અભ્યાસથી નથી મળતી—તે સ્વતંત્ર નથી કહેવાતો. તમારી તાલીમ અરબસ્તાનના છોકરાઓ કરતાં પણ નબળી છે. એ તરફથી આવેલા એક માણસે મને કહેલું કે ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓની તાલીમના ચોથા ભાગ જેટલી પણ તાલીમ આપણા વિદ્યાર્થીઓની નથી. અરબસ્તાનનો એક પણ વિદ્યાર્થી એવો નથી કે જે આ સલ્ત-

---

*ઇ. સ. ૧૯૨૦ના ડિસેમ્બરમાં કાશી વિદ્યાપીઠના વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ આપેલા ભાષણ માંથી

નતંને સ્વીકારી શકે. ત્યાં તેમને ટપાલ, તાર અને ટ્રામ આપવા કહાડ્યાં, એરોપ્લેનો દાખલ કરવાની લાલચ આપવામાં આવી, જે રેતીમાં ખીચડી મુકતાં ઘડીમાં ચડી જાય તે રેતીને ઠંડી કરી આપીશું, એવું પણ કહેવામાં આવ્યું, તાલીમ આપવા સારૂ તાલીમની ભારે શાળાઓ ખોલવાની લાલચ આપવામાં આવી; પણ ત્યાંના છોકરાઓ કહે છે કે અમારે એ નથી જોઇતી. ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓમાં ભારે ધાર્મિક તાલીમ છે. તમારે એવી ધાર્મિક તાલીમની જરૂર છે. તમે જે સંજોગોમાં ભણો છો તેમાં મનુષ્યનો ડર રાખવો પડે એવી જ તાલીમ મળી શકે છે. પણ હું તો મનુષ્યનો ડર છોડી ઇશ્વરનો ડર રાખતાં શીખ્યો હોય તેને ખરો એમ. એ. કહું. તમારામાં એટલું જોર આવે કે આજીવિકા માટે તમારે કોઇની આગળ હાથ લાંબો કરવાની ખેવના ન રહે, ત્યારે તમારી કેળવણી બરોબર કહેવાય. જ્યારે તમને ઉગી જાય કે આ દુનીયામાં જ્યાં સુધી મારા હાથ પગ શાબૂત છે ત્યાં સુધી આજીવિકા મેળવવા મારે ક્યાંયે વીલું મ્હોડું કરવું નથી ત્યારે તમારી કેળવણી બરોબર કહેવાય.

જનકની પુણ્યભૂમિમાં સત્તુ

અંગ્રેજ ઇતિહાસકારો કહે છે કે હિન્દુસ્તાનમાં ૩ કરોડ લોકોને દિવસમાં પેટપૂર ખાવાનું નથી મળતું. બિહારમાં સત્તુ નામનો નિઃસત્ત્વ ખોરાક ખાઇને પ્રજાનો મોટો ભાગ રહે છે. એ સત્તુ–મકાઇનો લોટ–પાણી અને લાલ મરચાં સાથે ગળે ઉતારતા જ્યારે મેં લોકોને જોયા છે તે વેળા મારી આંખમાંથી અગ્નિ વરસ્યો છે. તમને તેવું ખાવાનું મળે ત્યારે તમે કેટલા દિવસ ગુજારી શકો વારુ ? એ રામચંદ્રજીની

ભૂમિમાં—જનક રાજાની પુણ્યભૂમિમાં—લોકોને આજે ખાવા ધી નથી મળતું, દૂધ સરખું નથી મળતું. આવી સ્થિતિમાં તમારાથી નિરાંતે કેમ બેસી શકાય? દરેક જણ મૅક્સ્વિની થઈ શકીયે એવી તાલીમ આપણને ન હોય તો તે તાલીમમાં કશો અર્થ નથી. તમને આઝાદીથી ખાવાનું ન મળે તો ભૂખ્યા મરી આઝાદ રહેવાની તાકાત આવે.

હું ઇચ્છું છું કે અરેબીયા અને મેસોપોટેમીયાના છોકરાઓમાં એ તાલીમ છે. તે અંગ્રેજો સામે બાથ ભીડવાવાળા છે. ત્યાં તો શસ્ત્રબળ પડેલું છે. આપણે ત્યાં તે નથી. પણ હિન્દુસ્તાનની સત્યવૃત્તિમાં ભારે આત્મિક શક્તિ પડેલી છે. તેથી જ આપણે અત્યાચારને હઠાવી શકીયે એમ છીયે. અસંતનો ત્યાગ કરવાનો તુલસીદાસજીનો ઉપદેશ છે. આ સલ્તનત રાક્ષસી છે, એમ હું કહું છું એટલે તેનો ત્યાગ એ આપણો ધર્મ છે. ત્યાગ કરવો એટલે હિઝરત કરવી એવું જ થાય. પણ તેટલું કરવાનું હું નથી કહેતો. ત્યાગ કરીને આપણે ક્યાં જઇયે? હિન્દી મહાસાગર યા બંગાળી ઉપસાગરના પેટ સિવાય તો હું ક્યાંયે આશરો નથી જોતો. પણ તુલસીદાસજીએ કહ્યું છે કે અસંતોનો સદંતર ત્યાગ ન કરી શકો તો તેનાથી થોડા દૂર રહો. રાવણનાં પકવાનો તથા દાસીઓનો ત્યાગ કરી અશોકવાટિકાનાં કેવળ ફળફૂલથી નિર્વાહ કરનારાં સીતાજીના જેવો શાંતિમય અસહયોગ કરવાની તાકાત તમારામાં ન આવે તો હિન્દુસ્તાન ફના થઈ જાય, ગુલામીમાં સબડ્યાં જ કરે એ વિષે મને લેશ શંકા નથી.

સલ્તનત વર્ષો થયાં હિન્દનું નખ્ખોદ વાળી રહી છે

આ સલ્તનત રાક્ષસી કેમ છે તેનાં કારણોમાં હું ઉતરવા નથી માગતો. પણ પંજાબના અત્યાચારો કરનારી, છ છ સાત સાત વર્ષનાં બાળકોને તાપમાં ચલાવી મારી નાંખનારી, ઓરતોની લાજ લેનારી અને જે અમલદારોએ આ અત્યાચારો કર્યા તેમણે કંઈ ગુન્હા નથી કર્યા, તેમણે તો સલ્તનતને બચાવી એમ કહેનારી સલ્તનતના તાબાની શાળાપાઠશાળામાં ભણવું મારે મન મહામાં મહા અધર્મ છે. મારા વડિલ બંધુ પંડિતજીને એ ધર્મ લાગે છે. મને મારાં શાસ્ત્ર એવું નથી ભણાવતાં. રાવણના હાથથી હું ગીતા નથી શીખી શકતો, કુરાન નથી શીખી શકતો, બાઇબલ નથી શીખી શકતો. ગીતાજીનું ધાર્મિક દૃષ્ટિએ અધ્યયન કર્યું હોય તેની પાસે શીખું. દારૂ પીનારા પાસે કેમ શીખી શકું? મારો આત્મા કેટલો સળગી રહ્યો છે તેનો તમને હું ખ્યાલ નથી આપી શકતો. આ સલ્તનતની મેં ૩૦ વર્ષ સેવા કરી. તેમાં કાંઈ બુરૂં કર્યું એમ કહેવા હું માગતો નથી. માત્ર હવે હું એને સેવા આપી શકતો નથી. કારણ કે હવે પંજાબના અત્યાચારો જોયા છે, એટલું જ નહિ પણ હું એ પણ જોઇ શકું છું કે આ સલ્તનત કેટલાંયે વર્ષો થયાં હિન્દનું એવું નખોદ વાળી રહી છે કે જેની સરખામણીમાં પંજાબના અત્યાચાર કાંઈ વિસાતમાં નથી તમારા જેવડો હું હતો ત્યારે દાદાભાઇ નવરોજજીનું Poverty and the UnBritish Rule in India મેં વાંચેલું. તેમાં જે Progressive drain—ઉત્તરોત્તર વધતું જતું દ્રવ્યશોષણ—સાબિત કરેલું છે તે આજે ઓછું

થયું છે ? લશ્કરી ખર્ચ વધતું ગયું છે કે નહિ ? પેન્શનોમાં તણાતાં નાણાં વધ્યાં છે કે નાહ ? આનો જવાબ જો 'હા' હોય તો હું કહું છું કે લૉર્ડ સિંહ જેવા ભલે ગવર્નર થાઓ—અરે પંડિતજી જેવાને વાઇસરૉય બનાવવામાં આવે—તોપણ તેને સલામ કરવા હું ન જ જાઉં. ખરી સ્થિતિ એ છે કે આ રાજ્યપ્રથા નીચે આપણી ગુલામી વધતી જ ગઈ છે. અને ગુલામ જ્યારે ગુલામીની શૃંખલાની ચમક જોઈને મુગ્ધ થાય છે ત્યારે તેની ગુલામી સંપૂર્ણ થઇ કહેવાય. ૩૫ વર્ષ ઉપર જે ગુલામી હતી તેના કરતાં આજે આપણામાં વધારે ગુલામી છે એમ હું કહું છું. આપણે વધારે હતાશ બનતા ચાલ્યા છીયે. આપણામાં નામર્દાઇ વધતી ગઇ છે; એટલે તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ કહું તો જરૂર કહું કે આપણામાં ગુલામી વધતી જાય છે.

સલ્તનતે હિન્દુસ્તાનને નાપાક બનાવી દીધું છે

બાબુ ભગવાનદાસના વિદ્વત્તાપૂર્ણ વ્યાખ્યાનનો એક ભાગ મારી સ્મૃતિમાં આવ્યાં જ કરે છે. તેમણે કહ્યું છે કે આપણા રાજ્યાધિકારીઓ જ્યારે વણિક બનીને રાજ્ય કરે, અને વણિક બનીને જ નહિ પણ જ્યારે ભાંગ ગાંજા જેવાં નિશાનાં સાધનોનો વેપાર કરે ત્યારે તે અધમ બને છે. તેમનો ત્યાગ કરવો જોઇયે. આ સલ્તનતે હિન્દુસ્તાનને નાપાક બનાવી દીધું છે. આબકારી ખાતું વધતું જ જાય છે. ગોખલેજી જેવાએ શાળાઓ વધારવાનો અવાજ કાઢચો હતો, પણ સ્થિતિ એ છે કે સન ૧૮૫૭માં પંજાબમાં જ્યારે ૩૦૦૦૦ હજાર શાળાઓ હતી ત્યારે આજે ત્યાં ૫૦૦૦ છે. સરકારે એ શાળાઓને હઠાવી. સરકારનામાં યોજનાશક્તિ

છે. આપણામાં યોજનાશક્તિ છે? પણ આપણને તો તેમણે ભ્રમણામાં રાખ્યા છે. એ લોકો આપણને સ્વરાજનો શો પાઠ શીખવવાના હતા? કાઉન્સિલમાં જઇને આપણે સ્વરાજનો પાઠ શીખીશું? સ્વરાજશક્તિ શીખવા માગતા હો તો આરબો પાસે જાઓ, બોઅરો પાસે ચાલ્યા જાઓ. હું તો કહું કે આપણામાં સ્વરાજશક્તિ આજે પણ છે, પણ આપણે સિંહ છતાં પોતાને બકરાં માની બેઠા છીયે. આત્મા જેનામાં છે તેને કોણ ડરાવી શકે? આ ભાવના તમારામાં ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તમને ખરી તાલીમ મળી. એ તાલીમ પ્રથમ લીધા પછી જ તમે બીજી સામાન્ય તાલીમ લઇ શકો. આજે તો તમારી બેડીઓને વધારે જકડે એવી તાલીમ તમે લેઇ રહ્યા છો. ડિગ્રીઓ ઉપર મુગ્ધ હોવાને લીધે આપણે આજે કહી રહ્યા છીયે કે અમારે ચાર્ટર જોઇયે છીયે. આ ઝાડો નીચે આપણે નથી ભણતા તેનું કારણ શું? આવાં ભવ્ય મકાનો આપણને શા સારૂ જોઇયે? દેશમાં જ્યાં કેટલાંયે માણસોને પૂરૂં ખાવા પણ નથી મળતું, જ્યાંની સ્ત્રીઓ બદલવાનું બીજું વસ્ત્ર ન હોવાને લીધે દિવસના દિવસ સ્નાન કરી શકતી નથી, ત્યાં તમને જ્ઞાન મેળવવા માટે મોટી મહેલાતો જોઇયે? જો તેમ હોય તો તમે અસહકારને ભૂલી જાઓ. તમને દેશને માટે દર્દ હોય, મારામાં જે આગ સળગી રહી છે તે તમારામાં સળગી રહી હોય તો મકાન બકાનની વાત ભૂલી જાઓ, અને હું કહું છું તેવો અસહકાર કરો. જો તમે તેમ કરશો તો જે પ્રતિજ્ઞા મેં બીજે સ્થળે કરી છે તે હું આ પવિત્ર સ્થળમાં પાછી કરૂં છું કે એક વર્ષમાં આપણને સ્વરાજ મળશે.

આ ભડકતી આગમાંથી હુંઠી જાઓ

પણ ફરી ફરીને હું કહું છું કે તમે તમારા ધર્મને પિછાનો તો જ એ મળે. હર્ષનાદો કર્યે એ ન મળી શકે. હું આ વાતો કેમ કરી રહ્યો છું ? મને ધનદોલત નથી જોઈતાં, માનઅકરામ નથી જોઈતાં, હિન્દુસ્તાનનું તાજ નથી જોઈતું; મને તો હિન્દુસ્તાનની આઝાદી જોઈયે છે. મને બધા કહે છે કે તમે બીજાની સાથે મળી જાઓ. પણ હું મળી નથી જઈ શકતો; મારા હૃદયનો મત છોડીને હું એક નથી થઇ શકતો; અંતરાત્માનો અવાજ તરછોડીને હું એક નથી થઇ શકતો; સિદ્ધાન્તની વાતને છોડીને મળવા નથી માગતો. સિદ્ધાન્તની વાત એ છે કે સ્વરાજ મેળવવું હોય તો પ્રત્યેક જણે આઝાદ થવું જોઈયે. તમે જેમ સામેનાં ઝાડોને જુઓ છો તેમ તમારો અંતરાત્મા પ્રત્યક્ષ અનુભવે કે આ સલ્તનત રાક્ષસી છે, અહીં ભણવું એ પાપ છે. લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર સુઝે તેટલું કહે કે અમારો કાંઈ કબજો નથી, પણ ગુપ્ત રીતે તે પોતાની અસર ચલાવી શકે છે. જો તમને એમ લાગી જાય કે આ સલ્તનતની પાસે તાલીમ લેવી એ બેવફાઇ છે તો તમે એક ક્ષણ પણ આ વિદ્યાલયમાં ન રહેજો, એની બંધ પણ ન લેજો.

હું તમને કહું છું કે આ ભડકતી આગમાંથી હુઠી જાઓ; અને બધાંય જોખમો ઉઠાવો. મને બીજો પ્રશ્ન ન પુછશો. વિદ્યાર્થીઓ શું કરે એમ ન પુછશો. પ્રોફેસરો નથી, મકાનો નથી, ક્યાં શીખશું એમ ન પુછજો. તમારામાં તાકાત હોય તો તમારાં ઘરમાં ચાલ્યા જાઓ. ઘર તમારી

યુનિવર્સિટી છે. તમે વિનયી થાઓ, તમે સત્યશીલ થાઓ, તો તમારું ઘર તમારી યુનિવર્સિટી છે. પણ તમે આ મન્દિરો (વિદ્યાલયનાં મકાનો તરફ આંગળી કરીને) સાથે મુકાબલો કરવા માગશો તો તમે પડશો. આ મન્દિરોની સાથે તમને આસક્તિ થઈ હશે તો તમે ભ્રષ્ટ થયા છો. આ મન્દિરો અને આપણાં ઘર વચ્ચે સામ્ય છે? વિલાયતમાં તો તેવું કાંઇકે છે, પણ અહીં તે પણ નથી. અહીં તો કેવળ લૂંટના પૈસામાંથી બનેલાં છે. જે સ્વતંત્ર નથી તે ઇશ્વરની પ્રાર્થના પણ સુખે નથી કરી શકતો. તમારી શારીરિક, માનસિક, અને આત્મિક સ્વતંત્રતા આજે જ તમે મેળવી શકો એમ છો. આ વિદ્યાલયમાંથી નીકળી નારાયણનો મંત્ર જપીશું, રામનું નામ જપીશું, તોપણ તે ભારે તાલીમ છે એવો જેને વિશ્વાસ આવી જાય તેણે ઉપર કહેલી ત્રણે સ્વતંત્રતા મેળવી છે. હિન્દુસ્તાનના વિદ્યાર્થીઓમાં હું આ વસ્તુ ફુંકી શકું તો હું તેમનામાંથી સ્વરાજનું લશ્કર બનાવી શકું. હું કહું છું કે આ સલ્તનતની ફુંક જ્યાં સુધી એ પાઠશાળામાં સીધી અથવા આડકતરી રીતે અસર કરી રહી છે ત્યાં સુધી તમારે એ પાઠશાળાઓને છોડયે જ છુટકો. પણ તમારામાં આત્મવિશ્વાસ ન આવ્યો હોય તો તમે છો ત્યાં જ રહેજો.

નાગપુર મહાસભાનાં ભાષણ

---

* મારી આગળ મૂળ ઠરાવ, સામ્રાજ્યમાં રહેવાવાળી બાબત, પ્રજાસત્તાક રાજતંત્ર અને શબ્દો કાઢી નાંખવાની સુચના, એ બધી વિવિધ પ્રકારની સુચનાઓ પડેલી છે. આપણાં દુઃખો દૂર ન થાય તો હું હજુયે કહું છું કે બ્રિટિશ સંબન્ધ તોડી નંખાવો જોઇયે. બંધારણમાં ફેરફાર કરવાનું કારણ આ છે. અને જો દુઃખો દૂર થશે તો પરસ્પર ચર્ચા થયા પછી સ્વરાજ માટેનું સમાધાન આવવાનો સંભવ રહે છે જ. આમાં પ્રપંચ જરાયે નથી. રજુ કર્યા પ્રમાણેના કૉંગ્રેસના હેતુથી તો બંને પક્ષને આવવા માટેના માર્ગ ખુલ્લા રહે છે. જો આનું નામ પ્રપંચ હોય તો એને આપણે આવકાર દઇયે. કાયદેસર અને શાન્ત સાધનો તો કૉંગ્રેસધર્મના

---

* નાગપુર મહાસભાની વિષયનિર્ણાયક સમિતિમાં આપેલું ભાષણ.

પાયારૂપ છે. યુરોપીયનોને આપણે જાહેર કરવું જોઇયે કે અમારા દેશમાં તમારી જીંદગી સહીસલામતીમાં છે અને તમારી તોપો વગેરે તો વિનાશનાં સાધનો નહિ પણ કેવળ રમકડાં છે. આ ક્ષણે તો હિંસાનો જરાયે સંભવ નથી. અત્યાર સુધી આપણે ફક્ત શિક્ષિત વર્ગ સાથે જ કામ લેવાનું હતું; હવે આપણે લોકસમુદાય સાથે કામ લેવાનું છે. સ્વરાજ જો નામોશીભર્યાં સાધનોથી મળવાનું હોય તો તે સ્વરાજ પણ નામોશીભર્યું છે. ઇસ્લામને અપમાનથી મુક્ત કરવા માગતા હોઇયે તો આપણે શાન્તિ જાળવવી જોઇયે; નહિ તો આ ચળવળ પડી ભાંગશે. આપણે હિંસા કરતા થઇયે તો કૉંગ્રેસ બિનકાયદેસર ગણાશે અને તેને ચગદી નાંખવામાં આવશે. આપણે આપણું લક્ષ્ય માનભર્યાં સાધનોથી સિદ્ધ કરવું જોઇયે. 'જવાબદાર રાજતંત્ર' એ તો ભુલાવામાં નાંખનારા શબ્દો છે. હિન્દમાં આપખુદ રાજકર્તા આવી નહિ શકે કારણ કે સ્વરાજ તે હિન્દના લોકોનું સ્વરાજ થશે. જો હિન્દના લોકોને જ આપખુદીભર્યું રાજ્ય જોઇતું હશે તો તેને કોઇ અટકાવી શકનાર નથી.

મહાસભાનું ધ્યેય

*મારા જાણવા પ્રમાણે આજે વ્યાસપીઠ પરથી મારા ઠરાવ સામે બે પ્રકારના વાંધા રજુ થશે. એમાંનો એક એ છે કે બ્રિટિશ સંબન્ધ તોડવાનો વિચાર આપણે આજે જ ન કરીયે. હું જે કહી રહ્યો છું તે તો એ છે કે ગમે તે ભોગે પણ બ્રિટિશ સંબન્ધ કાયમને માટે સાચવી

* મહાસભાના ધ્યેય વિષેના ઠરાવ પર આપેલું ભાષણ

રાખવો, એ પ્રજાના સ્વાભિમાનને હીણપદ લગાડનારૂં છે. આપણે જે અસહ્ય દુઃખ ભોગવી રહ્યા છીયે તે દૂર કરાવવાની દરેક હિન્દીની અંગત ફરજ છે. બ્રિટિશ સરકાર ગેરઇનસાફ દૂર કરવાની ના પાડે છે, એટલું જ નહિ પણ તે પોતાની ભૂલ કબૂલ કરવાની પણ ના પાડે છે; અને જ્યાં સુધી તેનું આ વલણ કાયમ રહેશે ત્યાં સુધી બ્રિટિશ સંબન્ધ જાળવી રાખવો એટલું જ આપણે જોઇયે છીયે એમ આપણે કહી શકીયે નહિ. આપણા માર્ગમાં ગમે તેવી મુશ્કેલીઓ હોય, છતાં આપણે આખા હિન્દને અને દુનીયાને જાહેર કરી દેવું જોઇયે કે બ્રિટિશ પ્રજા આટલો સાદો ન્યાય પણ નહિ આપે તો કદાચ આપણે બ્રિટન સાથેના સંબન્ધ જાળવી ન પણ રાખીયે. એક ક્ષણવાર પણ હું એવી સૂચના કરવા નથી માગતો કે આપણે કોઇપણ ભોગે બ્રિટિશ સંબન્ધ તોડી જ નાંખવો છે. જો બ્રિટિશ સંબન્ધથી હિન્દુસ્તાનની પ્રગતિ થતી હોય તો આપણે તેનો નાશ કરવો નથી; પણ જો તે આપણા રાષ્ટ્રીય સ્વમાનની આડે આવતો હોય તો તે તોડી નાંખવાની આપણી પવિત્ર ફરજ છે. બ્રિટિશ સંબન્ધ કાયમ રાખવાથી આપણે પોતે પણ વિશુદ્ધ થઇ શકીશું અને બ્રિટિશ પ્રજાને પણ વિશુદ્ધ બનાવી શકીશું એમ જે પક્ષ માને છે તે, અને જે પક્ષની એવી જરાયે શ્રદ્ધા નથી તે બન્ને પક્ષને માટે આ ઠરાવમાં સ્થાન છે. દાખલા તરીકે મિ૦ ઍન્ડ્રુસનું દૃષ્ટાન્ત લો. તે કહે છે કે બ્રિટિશ સંબન્ધ જાળવી રાખવામાં હિન્દ માટે જરા પણ શુભ આશા નથી. તેમનું કહેવુ એ છે કે હિન્દે ઇંગ્લંડથી જુદા પડી તદ્દન સ્વતંત્ર થવું જોઇયે. મિ૦

ઍન્ટ્રુસ જેવાને માટે પણ આ સુધરેલા કૉંગ્રેસધર્મમાં સ્થાન છે. બીજું દૃષ્ટાન્ત હું પોતે અને શૌકતઅલી. આપણાં દુઃખો દૂર થાય કે નહિ, છતાંયે આપણે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં જ આપણો વિકાસ કરવો પડશે એવો સિદ્ધાન્ત હમેશને માટે સ્વીકારવામાં આવતો હોય તો તેમાં અમારે માટે સ્થાન નથી. એવા ધ્યેયમાં મારૂં સ્થાન ન હોઈ શકે. આ નવા ધ્યેયમાં બન્ને મતના અનુયાયીઓને ભેળા કરવાનું બળ રહેલું છે. અને સાથે સાથે બ્રિટિશ પ્રજા પણ ચેતશે કે તે ન્યાય આપવા ન માગતી હોય તો આ સામ્રાજ્યનો નાશ કરવો એ દરેક હિન્દીની પવિત્ર ફરજ થઈ પડશે.

હવે આપણે સાધનો વિષેની દલીલોનો વિચાર કરવો રહ્યો. છેલ્લો જવાબ આપવાનો મને હક છે તેથી એ પ્રશ્નમાં હું અત્યારે ઉતરવા નથી માગતો. હમણાં તો હું ફક્ત બંગાળ પ્રાન્તની છાવણીમાં બનેલા ગઈ કાલના બનાવે જે બોધપાઠ આપ્યો છે તે તરફ તમારૂં ધ્યાન ખેંચવા માગું છું. તમારે સ્વરાજ જોઈતું હોય તો તે કેમ મેળવાય તેનું એક દિગ્દર્શન કાલે થયું. કાલે બંગાળાની છાવણીમાં થોડી રકઝક અને ઝપાઝપી થઈ, થોડો મતભેદ પણ ઉભો થયો. મતભેદ તો દુનીયા ચાલે ત્યાં સુધી રહેવાના જ. હું પતિ-પત્ની વચ્ચેના મતભેદથી માહીતગાર છું કારણકે હું હજુ પણ પતિ છું. ભાંડુભાંડુ વચ્ચેના કજીયા મેં જોયા છે કારણકે હું ચાર દીકરાનો બાપ છું, અને એ બધાયમાં શારીરિક યુદ્ધમાં તો મને પૂરો કરી નાંખવાની શક્તિ છે. પતિ અને પિતા તરીકેનો વિવિધ અનુભવ મને થઇ ચુકેલો છે. હું જાણું છું કે આપણામાં હમેશાં રકઝક થતી જ રહેશે. પણ

જે બોધપાઠ તરફ હું તમારૂં લક્ષ ખેંચવા માગું છું તે તો એ છે કે મને બન્ને પક્ષ આગળ બોલવાનું માન મળ્યું છે. તેમણે મારી હકીકત પૂર્ણ ધ્યાનથી સાંભળી છે અને એથી વધારે તો એ છે કે મેં તેમના આગળ જે બોધ નમ્રભાવે મુકેલો તે ગ્રહણ કરીને તેમણે મારા માટે લાગણી, મારા પ્રતિનો પ્રેમ અને ભાતૃભાવ પ્રદર્શિત કર્યાં છે. જો તમે દૃઢ હો, તમે બહાદુર હો, જો સ્વરાજ મેળવવાનો તમારો નિશ્ચય હોય અને જો તમારે ખરેખર કૅાંગ્રેસના ધ્યેયમાં ફેરફાર કરવો હોય તો તમારે તમારો ગુસ્સો શમાવી દેવો પડશે. ગેરઇનસાફની કંઇ પણ લાગણી તમારા હૃદયને કોતરી ખાતી હોય તો તેને તમારે દબાવી દેવી પડશે અને આ બધું ભૂલી જવું પડશે. બંગાળી ભાઇઓ અને બીજા બધા જે આ મહાન પરિષદ્‌માં દૃઢ નિશ્ચય કરીને આવેલા છે તેમની પાસે હું એ જ માગી લઉં છું કે તમારા દેશને સ્વસ્થ બનાવવા સિવાયની બીજી કોઇ પણ બાબત પાછળ પ્રયત્ન ન કરતા, તમારા પોતપોતાના હક આગળ વધારવા વિનાની કોઇ વાતની ચિંતા ન કરતા, તમારા દેશના સ્વમાનની રક્ષા સિવાયની કોઇ બાબત પર ધ્યાન ન આપતા. જેમનાં મન ગઇ કાલે દુઃખાયાં અને જેમને કાલે પોતાનાં માથાં ફુટી ગયેલાં લાગ્યાં તેવાઓના દૃષ્ટાન્તનું અનુકરણ કરવાની હું તમારામાંના દરેકને સલાહ આપું છું. (હર્ષના પુકાર) કૅાંગ્રેસની ખાસ બેઠકમાં આપણે જે મહાન યુદ્ધમાં ઉતર્યા છીયે તે વિગ્રહ પુરો થઇ રહે તે પહેલાં આપણને કદાચ લોહીનો સમુદ્ર તરવો પડશે. આ વાતનું મને ભાન છે; પણ આપણા પર કે આપણામાંના કોઇના પર ખૂન રેડવાનો

આરોપ ન આવવો જોઇયે. ભવિષ્યની પ્રજા પાસે આપણે કહેવડાવવું જોઇયે કે આપણે સહન કર્યું છે. આપણે પારકાન નહિ પણ પોતાના જાનની કુરબાની કરી છે. અને તેથી હુ જરાયે આંચકો ખાધા વગર કહું છું કે જેમનાં માથ ફુટ્યાં અને જેમની જીંદગીઓ જોખમમાં આવી પડ કહેવાઈ છે તેવાને માટે હું બહુ સહાનુભૂતિ દર્શાવવા માગતે નથી. આમ થવાથી ગયું શું? પોતાના દેશી ભાઇઓને હાથે મરવું એ તો બહેતર છે. આપણે શાને મા અને કોના પર વેર લેવાનું રહ્યું?

તમારામાંના દરેક પાસે હું માગી લઉં છું કે કોઈ પણ પ્રસંગે તમારા દેશી ભાઇ વિરૂદ્ધ તમારૂં લોહી ઉકળી રહ્યુ હોય (પછી ભલે તે સરકારી નોકરીમાં હોય, છુપ પોલીસમાં હોય કે ડિટેકિટવ હોય) તો તમારે ગુસ્સાને દાબ રાખવાની અને ઘાનો બદલો ઘાથી વાળતાં અટકવાન સંભાળ લેવી જોઇશે. એમ સમજજો કે જે ક્ષણે તમે સામે ઘા કરશો તે જ ક્ષણે તમારૂં કામ ધુળમાં મળી જશે. એ તમારો અહિંસાત્મક કાર્યક્રમ છે. પ્રમુખ સાહેબ પાસે દોડ જઇને તેમની સમક્ષ કજીયો રજુ કરતાં જે અટકયા તેમન હું અભિનંદન આપું છું. આ ઠરાવ કેવળ હર્ષનાદથી ન પસાર કરશો નહિ, જો કે આ ઠરાવને માટે મારે તમાર હર્ષનાદની જરૂર તો પડશે જ. આ ઠરાવ પસાર કરવાન સાથે સાથે જ હું તમારી પાસેથ. દુનીયામાં કશાથી ચળી શકે એવી શ્રદ્ધા અને નિશ્ચયની આશા રાખું છું. જાણું છું કે તમારો નિશ્ચય જેમ બને તેમ વહેલાં સ્વરાજ મેળવવાનો છે અને તમારી ઇચ્છા જો સ્વરાજ કાયદેસ

માનભર્યાં, અહિંસાત્મક અને શાન્ત સાધનોથી જ મેળવવાની છે. હથીયારથી આપણે સરકારનો મુકાબલો કરી શકીયે એમ નથી, પણ જેને હું આત્મબળ કહી રહ્યો છું તેનાથી આપણે સરકાર સામે ઝઝુમી શકીયે એમ છીયે. આ આત્મબળ કોઇ એક જ માણસના—પછી તે સંન્યાસી હોય કે કહેવાતો મહાત્મા હોય—અધિકારની વાત નથી. આત્મબળ સ્ત્રી કે પુરુષ સર્વ મનુષ્યના અધિકારની વાત છે; અને તેથી મારા દેશબંધુઓ જો આ ઠરાવને સ્વીકારવા માગતા હોય તો તેમને હું કહું છું કે તેઓ તેને દૃઢ નિશ્ચયથી સ્વીકારે, અને સમજી લે કે મેં ઉપર વર્ણવી તેવી શુભ પળમાં તે સ્વીકારાયો છે. પ્રભુ તમારી પાસે આ ઠરાવ સર્વાનુમતે સ્વીકારાવે અને તમારામાં એક વર્ષની અંદર આ ઠરાવને પાર પાડવા માટેનાં ધૈર્ય અને બળ પણ પ્રેરે.

અસહકારનો ઠરાવ

* કૉંગ્રેસનો ઠરાવ કોઈ વ્યક્તિના 'અંતરના નાદ' ની આડે આવી શકે નહિ એનો એવો અર્થ કરવો એ ભૂલ છે. કૉંગ્રેસના ઠરાવને એ રીતે બંધનકારક ગણવાનો મેં કદિ આગ્રહ નથી બતાવ્યો. હજરત મોહાની સાહેબ વિદ્યાર્થીઓની બાબતમાં મુકેલી ૧૬ વર્ષની વયમર્યાદાની સામે છે. હું કહીશ કે સોળ વર્ષની અંદરનો કોઈ વિદ્યાર્થી શાળા છોડવાનો નિશ્ચયી હશે તો આ દુનીયામાં તેને કોણ અટકાવી શકનાર છે? પણ કુમળી વયનાં બાળકોને આપણે અસહકારનો ઉપદેશ ન કરવો ઘટે. એમના અંતઃકરણને જાગ્રત કરવાનું

* શ્રી૦ દાસે રજુ કરેલા અસહકારના ઠરાવના ટેકામાં

કામ આપણું નથી, પણ એમનાં માબાપનું છે. 'અંતરના નાદને માન ન આપતાં કૅાંગ્રેસની આજ્ઞાને માથે ચડાવવાની સૂચનાને હું મળતો નથી થઈ શકતો. માનવીના અંતરમાંથી નીકળતો નાદ એ પવિત્ર દૈવી વસ્તુ છે. મારા પોતાના અંતરના નાદની વિરુદ્ધ હું કૅાંગ્રેસની ભલામણ થયેલી જોઉં તો શું કરૂં ? મારે તો હજારોની મેદનીએ કરેલી આજ્ઞાની વિરુદ્ધ જઈને પણ મારા 'અંતરના નાદ'ને માન આપવું રહ્યું. આથી જ મેં અલીગઢ અને કાશીના વિદ્યાર્થીઓને 'અંતરના નાદ'ની પવિત્રતા ફરી ફરીને સમજાવવા પાછળ એટલી તસ્દી લીધી. પોલીસ અને લશ્કરી લોકોના સંબન્ધમાં પણ સાહેબ લોકોના નોકરોને ફોડવાનો ઠરાવમાં આશય નથી. એમાં તેમને એટલું જ સમજાવવાનો આશય છે કે આ સેતાની સરકારની સેવા બજાવીને તેઓ સ્વદેશનું અકલ્યાણ કરે છે. આ તેમને સુઝી જાય એટલે તેઓ નોકરીઓ છોડે. આપણે તેમની વફાદારીને કે નોકરીને અંગે રહેલી તેમની ફરજ વિરુદ્ધ તેમને નથી ઉશ્કેરતા. આપણે તો માત્ર એમનાં અંતઃકરણમાં બળતી આત્મજ્યોત હોલવી ન નાંખવાને જ માત્ર એમને સમજાવીયે છીયે. આ વાતને કહો તો હજી વધારે સ્પષ્ટ કરૂં. જો હું પોતે જનરલ ડાયરની હાથ નીચેનો કોઈ સિપાઈ હોત અને જલીયાંવાલામાં મને નિર્દોષ માણસો પર ગોળી ચલાવવાનો હુકમ મળ્યો હોત તો હું જીવને જોખમે પણ એ 'હુકમનો અનાદર કરવાનો મારો ધર્મ ગણુત. સિપાઇની જીંદગીની સખ્તાઇથી હું વાકેફ છું, છતાં કહું છું કે જો કોઇ સિપાઇને એના અમલદાર તરફથી એના પોતાના 'સ્વધર્મ'ની વિરુદ્ધ જનારો હુકમ મળે તો પોતા [illegible]

જીંદગી આપીને પણ એ હુકમનો અનાદર કર્યે જ એને છુટકો રહેશે. મને ઉમેદ છે કે આ ઠરાવને પાસ કરીને તમે છેલ્લા ત્રણ મહિનામાં સરકાર જોડે અગર તો આપણી વચ્ચે મચેલાં વિખવાદ અને કલેશકડવાશ સર્વ કંઈ ભૂલી જશો અને કેવળ એકચિત્ત થઈને ઠરાવમાં દોરેલો કાર્યક્રમ પાર પાડવાના કામમાં લાગી જશો. આટલું કરશો તો હું ફરી એક વાર તમને યાદ આપું છું કે સ્વરાજ મેળવવાને એક વરસ તો નહિ, પણ નવ માહના પણ તમને લાગવાના નથી.

અસહકાર ધર્મયુદ્ધ

અસહકાર આપણા હાડમાં છે

*મારા અંતરને સિદ્ધ થઇ ચુક્યું છે કે અસહકાર સિવાય બીજી કોઇ રીતે આ સરકાર સામે લડાઇ થઈ શકે એમ નથી. પ્રત્યેક હિન્દી પોતાના હાડમાં અસહકાર લઇને જન્મ્યો છે. અને હિન્દુસ્તાનના લાખો માણસોને અસહકાર કેમ ગળે ઉતરી ગયો છે એ જાણવું હોય તો હું કહીશ કે તેનું કારણ એ પ્રવૃત્તિનો હું પ્રણેતા છું એ નથી. તેનું કારણ તો એ જ છે કે અસહકાર આપણામાં જન્મથી જ છે; દરેક ધર્મમાં તે અંતર્ગત છે; પછી તે હિન્દુધર્મ હો કે ઇસ્લામ હો. અને આ જ કારણે આપણી શક્તિ પુરતી ન હોવા છતાં—આપણે નિરાધાર છીયે એમ લાગતાં છતાં—પણ એ અસહકારે આપણને આપણી દીર્ઘ નિદ્રામાંથી જાગતા કીધા છે. તેના વડે જ આપણે શ્રદ્ધા, આશા,

---

* કલકત્તામાં મિરઝાપુર સ્કવેરની વિરાટ સભામાં આપેલા ભાષણમાંથી.

અને બળ મેળવી રહ્યા છીયે. શિક્ષિત વર્ગે હજી કાંઇ જવાબ નથી દીધો તેનું કારણ તેઓ શ્રદ્ધાહીન છે, અને સામાન્યવર્ગમાં આવેલી ધર્મજાગૃતિનું નામ પણ તેમનામાં નથી. પાશ્ચાત્ય સુધારો તેમના રગેરગમાં ભરેલો છે.—આધુનિક સુધારો કહું તો તે વધારે ઠીક છે, જો કે મેં તો બન્ને શબ્દો એકબીજાના પર્યાય તરીકે વાપર્યા છે. હું પશ્ચિમનો તિરસ્કાર કરતો નથી. પશ્ચિમની પાસેથી હું ઘણુંયે શીખ્યો છું; તેને માટે તેનો આભારી છું.

આધુનિક સુધારાની બલાથી બાર ગાઉ દૂર ભાગો

આધુનિક સુધારાએ મને જો કોઈ વસ્તુ ખાસ શીખવી હોય તો તે એ છે કે તેનાથી બાર ગાઉ દૂર ભાગતા રહેવું. આધુનિક સુધારો શી વસ્તુ છે? તેનો અર્થ પાર્થિવ પૂજા, પશુપૂજા. પદે પદે પાર્થિવ સુધારાની પૂજા તેમાં ન રહી હોય તો તેમાં બીજું કશું નથી એમ ખચિત માનજો. મને સામાન્ય વર્ગનાં મનની ખબર ન હોત તો આ પ્રવૃત્તિ ઉપાડવામાં મારી ભૂલ થાત. ૨૦ વર્ષ સુધી આધુનિક પ્રવૃત્તિથી ખદબદી રહેલા એક દેશમાં—દક્ષિણ આફ્રિકામાં—હું રહ્યો છું. તે દેશે આધુનિક તેટલી સઘળી વાતો ગ્રહણ કરી છે, અને આજે તે પ્રવૃત્તિથી તરવરી રહેલો છે. ત્યાં મેં દુનીયામાં શૂરવીરમાં શૂરવીર પુરુષો જોયા છે, છતાં મારે શિક્ષિતવર્ગને કહેવું જોઈયે કે આધુનિક સુધારાને શ્રેષ્ટ રીતે પ્રચલિત થતો જોઇ આવ્યા છતાં હું એ જ નિશ્ચય ઉપર આવ્યો છું કે હિન્દુસ્તાનને તો પ્રભુ આધુનિક સુધારાની બલાથી મુક્ત જ રાખે તો સારૂં.

આ પાઠ હું આજે નહિ પણ ૧૯૦૮ માં શીખેલો; અને એ જ પાઠ હું અહીં આવ્યો ત્યારથી શાન્તિથી પણ દૃઢતાથી દેશને ભણાવી રહ્યો છું. આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિ વિષે મારા અડગ વિશ્વાસને લીધે, આપણા ધર્મની સાહજિક સરલતા વિષે મારા વિશ્વાસને લીધે જ વિરોધ અને વિખવાદનાં વાદળોમાં પણ હું મારી શાન્તિ અને આશા જાળવી રહી શક્યો છું. આપણી તો હજી પાશેરામાં પહેલી પુણી છે. આ વિરોધ અને વિખવાદ ડગલે ડગલે આપણને હેરાન કરશે; પણ મારા જેવો જાગૃત, પ્રજ્વલિત વિશ્વાસ રાખશો તો લડાઇ કદિ હારવાના નથી એમ નિશ્ચય માનજો. આધુનિક સુધારા ઉપર ઉછરેલા તમે લોકો આગળ પણ હું કહેતાં શરમાતો નથી કે આ ધર્મયુદ્ધ છે; હું કહેતાં શરમાતો નથી કે આપણી રાજકીય દૃષ્ટિ પલટાવી નાંખવાનો આ એક મહા પ્રયાસ છે; આપણાં રાજકાજને ધર્મમય બનાવવાનો મહા પ્રયાસ છે. અને જેમ આમાં આપણે પ્રગતિ કરતા થશું તેમ આપણે આપણા ઉદ્દેશ તરફ પણ વધારે પ્રગતિ કરી હશે. હિન્દુસ્તાનનો સામાન્યવર્ગ આજે ચાલતા બ્રિટિશ રાજ્યથી કંટાળેલો છે એમ હું માનું છું; માટે જ મેં કહેવાની હિંમત ધરી છે કે સ્વરાજ એક વર્ષની અંદર મેળવી શકાય.

ચાર મહિના તો આ વર્ષમાંથી ગયા, છતાં આખરે બંગાળના યુવકોની સાથે હું વાતચીત કરી રહ્યો છું. અત્યારે મારામાં જે વિશ્વાસની જ્યોત જળી રહી છે તેટલી ક્યારે યે બળતી ન હતી. તમે મારી આશા; હિંમત અને બળમાં વૃદ્ધિ કરી છે. પ્રભુ કરે ને શૌકતઅલી, મહમ્મદઅલી અને

હું સ્વરાજની ધજા એક વર્ષની અંદર રોપાયેલી જોવાને જીવતા રહીયે. પણ ઇશ્વરની મરજી એવી હોય કે મારા શરીરની ભસ્મ આઠ મહિના પુરા થાય તે પહેલાં ગંગાજળમાં ડુબાડવી પડે, તોયે હું એટલી ખાતરી આપું છું કે એવા જ વિશ્વાસથી મરીશ કે આ વર્ષ પુરૂં થાય તે પહેલાં સ્વરાજ તમે મેળવ્યું હશે.

આપણી સમજમાં ફેર થવો જોઇયે

આને તમે જેટલું દુષ્કર સમજો છો તેટલું તે કઠણ નથી. માત્ર આપણી સમજ જ ફેરવાવી જોઇયે. આપણે માના રહ્યા છીયે કે કાઉન્સિલ હૉલમાં આપણને સ્વરાજના પાઠો મળશે. એ જ તો મુશ્કેલી છે. આપણે માની રહ્યા છીયે કે આજ જે કેળવણી આપણે મેળવી રહ્યા છીયે તેવી કેળવણીના ૧૬ વર્ષના અભ્યાસક્રમમાંથી નીકળ્યા વિના આપણો ઉદ્ધાર નથી. એમાં જ તો મોટી મારામારી છે. પણ એમાંની એકેય વસ્તુની આપણને જરૂર નથી. આપણને માત્ર બળ, હિંમત અને શ્રદ્ધા જોઇયે; અને સામાન્યવર્ગની પાસે આ બધું છે એમ મને પ્રતીતિ છે. માટે જ હું માનું છું કે સ્વરાજ આ વર્ષની અંદર મેળવી શકાય એમ છે.

મહાસભાની હાકલનો શો અર્થ છે?

મહાસભાની હાકલનો એ અર્થ છે કે તમારી સામે, મારા સામે અને દેશના આખા શિક્ષિતવર્ગની સામે—જે વર્ગ હિન્દના કરોડો લોકો, કારીગરો અને ખેડુતો આગળ મહાસમુદ્રના એક ટીપા બરાબર છે તેમની સામે—એક કસોટી મુકાયેલી છે. અને હું કહું છું તે ખચીત માનજો કે કૉંગ્રેસ

તો હિન્દુસ્તાનને તમારાથી છૂટું પાડશે, અને ઉદ્ધત હાથોમાંથી સ્વતંત્રતા લઇ તેનો વાવટો રોપશે. અને તેમ કરવામાં તમારી મદદ હશે તો ઠીક છે, મદદ વિના ચલાવવું પડશે તો તે પણ ચલાવી લેશે. આખું હિન્દુસ્તાન શિક્ષિત હિન્દમાં જ નથી આવી જતું. આખું શિક્ષિત હિન્દ અશ્રદ્ધાળુ રહી આશા, હિંમત અને બળ વિના બાકીના હિન્દથી અલગ રહેશે તોપણ હિન્દની આશા ટકી રહેશે. એ વિશ્વાસ મને ટકાવી રહ્યો છે. અને મારી આશા છે કે બંગાળના વિદ્યાર્થીઓ જો પોતાની પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે વર્તશે, પોતાની પ્રતિજ્ઞાને પાળશે, તો અધ્યાપકો, ટ્રસ્ટીઓ અને શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ પણ તેમની હાક સાંભળશે, અને તેમની નિરાશાની શિશિર બદલી તમે આશાની વસન્ત ઉત્પન્ન કરી શકશો.

અમદાવાદની મહાસભા

દેશનો નિરધાર

*મને ત્રીસ મિનિટ મળી છે, પણ તેટલીયે નહિ લઉં એવી મને ઉમેદ છે. મને લાગે છે કે ઠરાવમાં જ તેની બધી સમજુતી આવી જાય છે. પંદર માસની નિરંતર મહેનત પછી પણ તમે પ્રતિનિધિઓ તમારા પોતાના વિચાર ન બાંધી શક્યા હો તો મને લાગે છે કે બે કલાકના મારા ભાષણથી પણ હું તમને ખાત્રી નહિ કરાવી શકું. અને મારા ભાષણથી જ જો હું તમારી ખાત્રી કરાવવા ધારૂં તો મને લાગે છે કે તમારા ઉપરથી મારો વિશ્વાસ ઉઠી જાય, કારણ તેથી એમ જ સાબીત થાય કે આંખ આગળની ચીજને પણ તમે જોઇ શકતા નથી.

આ ઠરાવમાં એવું કંઈ નવું નથી કે જે અત્યાર સુધી આપણે વિચાર્યું નથી, જે આપણે કરતા આવ્યા નથી.

---

*સવિનય ભંગનો મુખ્ય ઠરાવ રજુ કરતાં ગાંધીજીએ આપેલું ભાષણ

એમાં કશું ચોંકાવનારૂં નથી. જેઓએ માહને માહને મળતી કારોબારી સમિતિના તથા બબ્બે મહિને મળતી મહાસામિતિના કામકાજનો અભ્યાસ કર્યો છે તેઓ સ્હેજે સમજી શકશે કે આ ઠરાવ એ આપણી પ્રવૃત્તિઓનું સ્વાભાવિક પરિણામ જ છે. સરકારની અત્યારની દમનનીતિ જોયા પછી તો તમે એ જ નિર્ણય ઉપર આવશો કે મસલત સમિતિએ કરેલો ઠરાવ એ જ કોઈપણ સ્વમાન જાળવનારા રાષ્ટ્રનો વાઈસરૉયને અને તેની દમનનીતિને જવાબ હોઈ શકે.

સ્વયંસેવકોની પ્રતિજ્ઞામાં રહેલી ધાર્મિક સૂક્ષ્મતામાં હું મારા અંગ્રેજી ભાષણમાં ઉતરવા નથી માગતો. આ ઠરાવનો મુદ્દો હું આ મજલિસને સમજાવવા ઇચ્છુ છું. આ ઠરાવ સૂચવે છે કે આપણે નિરાધાર અને આશ્રિત દશામાંથી નીકળી ગયા છીયે. પ્રજાએ એક ઇશ્વર વિના બીજા કોઇની પણ મદદ સિવાય પોતાના ધ્યેયને પહોંચવાનો સંકલ્પ કર્યો છે. પોતાનો હક સ્થાપિત કરવાનો અને દુનીયામાં છાતી કાઢીને ચાલવાનો પ્રજાનો દૃઢ નિશ્ચય અને અડગ ધૈર્ય આ ઠરાવમાં જોવામાં આવે છે. આ ઠરાવ સરકારને કહે છે કે તમારાથી થાય તેટલો સીતમ ગુજારો, તેથી કંઇ વળવાનું નથી; એક દિવસ એવો આવશે, જ્યારે તમારે પરાણે પશ્ચાત્તાપ કરતા આવવું પડશે. વેળાસર ચેતો, ને હિન્દુસ્તાનના ત્રીસ કરોડ વતનીઓને તમારા કાયમના કટ્ટા દુશ્મન બનાવી ન બેસો. આ ઠરાવમાં સરકારને માટે આપણાં દ્વાર મોકળાં છે. વિનીત મિત્રોને પણ ખિલાફતના અને પંજાબના, અને તેથી હિન્દુસ્તાનની સ્વતંત્રતાના ઝુંડા તળે જો સામેલ થવું હોય, સરકારની દાનત જો ઇન્સાફ પર

હોય, જો લૉર્ડ રેડીંગ ન્યાય આપવા માગતા હોય, જો તેમની આ બધું કરવાની દાનત હોય, તો હું ઇશ્વરને સાક્ષી રાખીને અને ખરા દલથી તેમને જણાવું છું કે તેમને માટે આ ઠરાવમાં દ્વાર ખુલ્લાં છે. પણ જો તેમની દાનત સાફ ન હોય તો બારણાં બંધ છે. ભેગા મળીને મસલત કરી શકાય તેવું છે, ને તેમાં હું સામેલ પણ થાઉં, પણ તે મસલત સાચી હોય તો; તેમાં સરખાપણાના હકથી બેસવાનું હોય તો; એ બેઠકમાં આપણે ભીખ માગતા જવાનું ન હોય તો જ. આપણને મહેરબાનીની રાહે કશું ન જોઇયે. ભલે આપણામાંથી ઘણાને મરવું પડે. પણ તેઓની દાનત જો સાચી હોય તો હું પ્રજા તરફથી તેમને ખાત્રી આપું છું કે આ ઠરાવમાં તેમને માટે દ્વાર ખુલ્લું છે.

આ ઠરાવમાં આપણે ઉદ્ધત બનીને યુદ્ધ માગી લેતા નથી, પરંતુ જે સત્તા ઉદ્ધતાઇ ઉપર આરૂઢ થયેલી છે તેને આપણે જરૂર કહેણ આપીયે છીયે. જે સત્તા પોતાનું રક્ષણ કરવા ખાતર વિચારનું અને મંડળો બાંધવાનું સ્વાતંત્ર્ય કચડી નાંખવા ઇચ્છે છે—પ્રજાનાં આ બે ફેફસાંને જ દબાવી દઇને તેને પ્રાણવાયુથી વંચિત કરે છે—તેવી સત્તાને હું તમારી તરફથી નમ્ર છતાં અમોઘ કહેણ આપું છું. જો એવી કોઇ સત્તા આ દેશમાં હોય તો તેને હું તમારી તરફથી કહેવા ઇચ્છું છું કે એ સત્તા જમીનદોસ્ત થઇ જશે, અગર તો આ મહાન કાર્ય બજાવતાં હિન્દુસ્તાનનાં હરેક નરનારી આ પૃથ્વીના પડ પરથી નાબૂદ થતાં સુધી જંપીને બેસશે નહિં.

આ ઠરાવમાં દૃઢતા, નમ્રતા અને નિશ્ચય એ ત્રણે રહેલાં છે. જો મસલતમાં ભાગ લેવાની સલાહ આપી

શકત તો તમને હું જરૂર સલાહ આપત. એક મારો પ્રભુ જાણે છે કે શાન્તિ મને કેટલી પ્રિય છે. પરંતુ હું ગમે તે ભોગે શાન્તિ નથી મેળવવા ઇચ્છતો; હું પત્થરની શાન્તિ નથી માગતો; હું કબ્રસ્તાનની શાન્તિ નથી ઇચ્છતો. આખી દુનીયાનાં બાણુના વરસાદની સામે ખુલ્લી છાતીએ એક માત્ર ઇશ્વરને આશરે ફરનારા મનુષ્યના હૈયામાં વસતી શાન્તિ મારે જોઇએ છે.

* * *

*હું વધારે વખત લેવા માગતો નથી. વધારે ખુલાસો કરીને તમારી બુદ્ધિને અપમાનિત કરવા ઇચ્છતો નથી.

અંગ્રેજીમાં જે મેં કહ્યું તે હું ફરી કહેવા નથી માગતો. પણ કેટલાક હિન્દુમુસલમાન ભાઇઓના મનમાં વસવસો છે કે ગાંધી કયે રસ્તે દોરી જાય છે! તે બાબત હું ખુલાસો કરવા માગું છું. હું કોઇના પણ દીનમાં દાખલ થવા નથી ઇચ્છતો. દીનની બાબતમાં જે કરૂંછું તે હું સમજીને કરવા ઇચ્છું છું.

મસલત સમિતિમાં સ્વયંસેવકે લેવાના પ્રતિજ્ઞાપત્રમાં આવતા શબ્દ ઉપર ચર્ચા ચાલેલી. જબાન અને હાથથી શાન્તિ રાખવી એ તો સૌને કબૂલ છે; પણ વિચારમાં—ઇરાદામાં સુદ્ધાં—શાન્તિ કેવી રીતે રાખી શકાય? હું કહું છું કે આજ સુધી આપણે જબાન સાફ નથી રાખી. ખિલાફત અને પંજાબના સવાલો માટે આપણે શાન્તિના કસમ લીધા છે, પણ આપણે

---

*ઉપલું અંગ્રેજીમાં કહ્યા પછી તેમણે પોતાનું ભાષણ હિન્દુસ્તાનીમાં આગળ ચલાવ્યું.

આપણી જબાન સાફ રાખી નથી શક્યા. જ્યાં સુધી દિલના ગુસ્સા પર કાબુ નહિ રાખો, દિલના મેલને નહિ હઠાવો, ત્યાં સુધી હાથથી ને જબાનથી શાન્તિ રાખવી અસંભવિત છે. હું દરેકને પુછું છું કે જ્યારે જ્યારે કોઈ મા તેના બાળકને મારે છે, ગાળ દે છે ત્યારે તે ગાળ કે માર ક્યાંથી આવે છે? દિલમાંથી જ.

તમે જો ખરેખર હિન્દુસ્તાનને આઝાદ બનાવવા ઇચ્છિતા હો, હિન્દુ, મુસલમાન, શીખ, પારસી, ખ્રિસ્તી, યહુદી, સૌ ભાઇ બનવા માગતા હો, તો શાન્તિને સ્વીકારવી જ જોઇશે. શાન્તિ વિના હિન્દુમુસલમાન ચાર દિન પણ ભેગા રહી શકવાના નથી ઘડીમાં એકબીજાનાં દિલ મેલાં થશે. પાગલ હિન્દુ કહેશે કે સોમનાથના દેવળનું શું? પાગલ મુસલમાન કહેશે કે અમારા દીનનું શું? તુર્કસ્તાન અને અફઘાનિસ્તાન જેવી સત્તાઓ અમારી છે, હિન્દુસ્તાન સાથે અમે શા સારૂ રહીયે? હું ભવિષ્યવાણી ઉચ્ચારૂં છું કે શાન્તિ છોડશો તો મુઆ પડ્યા છો. તો હિન્દુસ્તાન આઝાદ નહિ થાય. હર જગ્યાએ, હર વખતે શાન્તિની હું અહીં વાત નથી કરતો. પણ આ વખતે તો શાન્તિ જોઇશે જ. હિન્દુસ્તાનમાં સૌ મોહબ્બતથી રહેવા ચાહતા હો તો કેવી રીતે રહેશો? હરેક બાબતમાં તલવારથી જ ફેંસલો લાવવાનો ખ્યાલ રાખશો તો ક્યાં સુધી નભશે? શીખો અંગ્રેજ પાસે ચાલ્યા જશે; પારસીઓ તો જરૂર જશે; હિન્દુ અને મુસલમાન કહેશે કે અમે પણ જઇયે. અંગ્રેજી સલ્તનતમાં કંઈ નહિ તો આવો મંડપ બાંધીને અમે શાન્તિથી મહાસભા તો ભરી શકતા

હતા; અમારી ઓરતોની ઇજ્જત તો રહેતી હતી! હું તો એટલો જ એકરાર તમારી પાસે માગું છું કે જ્યાં સુધી તમે અસહકારની લડતમાં શામેલ હો, સ્વયંસેવક જમાતમાં જ્યાં સુધી તમે દાખલ હો. ત્યાં સુધી તમારે શાન્તિ જાળવવી.

આપણે એક કસમ લેવાની છે કે જેલની અને અલીગઢના નૌજવાનોની પેઠે મારપીટની બરદાસ કરવાને આપણે તૈયાર છીયે, તેમજ મોતની બરદાસ કરવાને તૈયાર છીયે. અને તે શા માટે? અમારા મુલ્કને માટે, મજહબને માટે. તે સાથે બીજી શરત એ છે કે તેમ કરતાં છતાં પોતાના ગુસ્સાને રોકીયે. બરદાસ્તનો અર્થ જ એ છે કે હું ગાળ દઉં, છતાં તમે સામી ગાળ ન દો. હઝરત અલી પર કોઇ પાગલ થુંક્યો. તેઓ ઉઠયા પણ તેમણે તો થુંકનારને ચુંબન કર્યું—માફી બક્ષી. તેઓ જો સામા થુંક્યા હોત તો ઇસ્લામ આવો ન હોત. આ પુરાણી રીત છે. એ કંઈ ગીતાજીમાં, ભાગવતમાં, કુરાને શરીફમાં કે ગ્રંથ સાહેબમાં જ છે એમ નથી; બધા ધર્મોમાં એ જ વાત છે કે સબૂરીથી જે કામ લેશે તેની ભૂલ ખુદા માફ કરશે—ખુદા કલ્યાણ કરશે.

હું હમેશને માટે તમારી તલવાર છીનવી લેવા નથી માગતો; અત્યારે તો છીનવી લઉં જ. તેમાં આપઘાત નથી. આપઘાત હિન્દુ અને મુસલમાન બન્ને ધર્મમાં હરામ છે. પરસ્ત્રી પર કુદૃષ્ટિ કરનાર—અત્યાચાર કરનાર-કોઇ પાગલ હોય તો તેણે જરૂર સાબરમતીમાં પડી મરવું જોઇયે. બાકી સ્ત્રીને પોતાનું શીયળ જાળવવાનો બીજો માર્ગ ન હોય ત્યારે તે આપઘાત

કરે. પણ દેશને ખાતર સબૂરી જાળવતાં મરણને ભેટવું પડે તો તે આપઘાત હરગીઝ નથી.

હવે હું અંગ્રેજીમાં બોલી ગયો છું તેનો સાર કહીશ. જો આજે પણ હજી તમને સમજાવવાનું બાકી રહ્યું હોય તો હું પણ પાગલ અને તમે પણ પાગલ. પંદર માસના અનુભવથી જુઓ કે શાન્તિથી, અસહકારથી ફાયદો થયો છે કે નહિ. આજે સ્વરાજ કેમ નથી મળ્યું, એ સવાલ મને કોઈ પુછી નહિ શકે. સ્વરાજ તો તમારા ખીસામાં પડેલું છે. દામ દો અને લો. મક્ખીચુસને સ્વરાજ નહિ મળે. શૌકતઅલી આજ જો અહીં હોત તો કહેત કે આજે તમે સ્ત્રીને, પુત્રને, સૌને છોડો, ફકીર બનો. તમે હજી પણ સમજ્યા ન હો તો મારી જીભથી હવે હું તમને કંઈ સંભળાવવા નથી માગતો. હું ચાહું છું કે તમે ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરો, તમારા પોતાના ઉપર ઇતબાર રાખીને પોતાના દિલને પુછો, એકાંતમાં જઈને બંદગી કરો ને તમારા ભીતરના અવાજને પુછો કે મેં વાત કહી છે તે સહી છે કે નહિ. સહી ન લાગે તો ઠરાવને ઉડાવી દો. સહી માનો તો સારી રીતે તેની કદર કરો અને તૈયાર થઈ જાઓ. જાન્યુઆરીમાં હું કે તમે જેલ બહાર હશો તો હું પુછીશ. બહાર હશે તેણે કારણ બતાવવું પડશે. કારણ હશે તો ઠીક, નહિ તો તમારી ને મારી ભારે ફજેતી થશે. ઇશ્વર આપણને બળ આપે કે આપણે જેલ ગયેલા ભાઈઓને છોડાવીયે, ખિલાફતનો ફડચો કરીયે, પંજાબના જખમને રૂઝાવીયે અને સ્વરાજ હાંસલ થશે.

મહાસભાનું ધ્યેય

*મને દુઃખ થાય છે કે આપણામાં હજી એવા પ્રતિનિધિઓ પડ્યા છે, જેઓ વગર સમજ્યે અમુક ચીજ જોઈએ એવા અવાજ કરે છે; આપણી સામે કયો મોકો છે તે આપણે નથી સમજ્યા. સાથે સાથે મને ખુશાલી પણ થાય છે કે આપણી અંદર એવાયે પડ્યા છે જે કંઈ ચીજ બોલતાં ડરતા નથી; દિલની વાત સાફ સાફ કહી દે છે. આપણું વાતાવરણ એટલું સાફ થઈ ગયું છે કે એક દિવસ સ્વરાજનું નામ લેતાં પણ આપણે ડરતા ને સ્વતંત્રતાનું નામ લેવું પાપ મનાતું; તેને ઠેકાણે આજે આપણે કહી શકીયે છીયે કે અમે બ્રિટિશ સલ્તનત સાથે રહેવા નથી માગતા, તેથીયે વધારે કહેતાં આપણે આજે ડરતા નથી.

પણ અહીં હું મારી પસંદગી કે નાપસંદગી દર્શાવવા આવ્યો નથી. આપની જુમ્મેદારી શી છે તે જણાવવા આવ્યો છું.

મૌ. હઝરત મોહાની સાહેબે આપણી વચમાં મોટો બંબગોળો ફેંક્યો છે. એક તરફથી તમે એક ભારે ઠરાવ વિચારપૂર્વક પસાર કર્યો છે, બીજી તરફથી મહાસભાનું ધ્યેય જ બદલવા બેઠા છો. તમે લાંબા હાથ કરીને એક ઠરાવ પસાર કર્યો. તેમાં જ સ્વરાજનો પાયો પહેલો છે. ઉપરનું મકાન ચણનાર કેવા મળશે એના ખબર નથી. આપણી તાકાત વગર જ આપણે તાજમહેલ ચણવા માગીયે

---

* મહાસભાના ધ્યેયમાં ફેરફાર કરવાનો ઠરાવ મૌલાના હઝરત મોહાનીએ રજુ કરેલો તેનો વિરોધ કરતાં કરેલું ભાષણ.

છીયે. ભલે મૌલાના સાહેબે અને બીજા નૌજવાનોએ કહ્યું. પણ જે પોતાની જુમ્મેદારી સમજે છે તે તો આને આદર્શ તરીકે પણ આજે મણાવવાને તૈયાર નહિ થાય. પસાર થયેલા ઠરાવમાં સલ્તનતની અંદર કે સલ્તનતની બહાર, એ બન્ને વાતો રહેલી છે. છેવટનો મોકો આવશે ત્યારે વિચારી લેવાશે કે શું કરવું. વાત કરીયે તે પહેલાં આપણામાં તાકાત હોવી જોઇયે. હિન્દુમુસલમાન એક્તાને હું ખુબ ચાહું છું, પણ હજી આપણાં દિલ એટલાં સાફ નથી થયાં ત્યાં સુધી સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાની વાત હવામાં છે. આખી આમને સાથે રાખી શકીયે એવી વાત આપણે કરવી જોઇયે. જેઓ ડરપોક છે તેમનો ડર હઠાવવો જોઇયે, સરકારની દમનનીતિને આપણે આજે હંફાવવી જોઇયે. મોડરેટ ભાઇઓને આપણે શું છોડી દેવા? આપણી આગળ સ્વતંત્રતા જેવો ભારે શબ્દ આવી પડયો તેથી મ્હોં ભરાઇ જાય છે. પણ હું અદબથી કહું છું કે તે પર મોહી ન પડવું જોઇયે.

એક વર્ષમાં સ્વરાજ લેવાની વાત આપણે કરી હતી. પણ તેની શરતોનું પાલન નથી કર્યું. સ્વાગતકારિણી સમિતિના પ્રમુખે કહ્યું છે તેમ આપણે સ્વરાજસ્થાપનાનો ઉત્સવ કરી શક્યા નથી. સલ્તનતની સાથે રહેવું એનો અર્થ એ નથી કે નોકરશાહીને તાબે રહેવું. જેટલું કરી શકાય તેટલું કહીયે તેમાં ખુદા રાજી છે.

ધ્યેય એ કપડાં જેવી વસ્તુ ન હોવી જોઇયે, કે જે ઘડીમાં પહેરાય ને ઘડીમાં કાઢી નંખાય. ધ્યેય તે છે કે જેને માટે પ્રજાઓ જમાનાના જમાના સુધી મરી મથે છે.

મૌલાના સાહેબના ધ્યેયમાં નબળા બહાર રહી જાય છે, જ્યારે અત્યારનું ધ્યેય વ્યાપક છે ને તેમાં નબળા ને સબળા બધા આવી શકે છે. તમે મૌલાના હઝરતનું સંકુચિત ધ્યેય સ્વીકારશો તો નબળાઓને પાંખમાં ઘાલી તેમનું રક્ષણ તમે નહિં કરી શકો. આપણે આપણી તાકાત માપવી જોઇયે. પાણીમાં પેસતાં પહેલાં પાણીના ઉંડાણનો ક્યાસ કરીયે. મૌલાના મોહાનીની દરખાસ્ત આપણને તાગ વગરનાં પાણીમાં ધ્રસડી જાય છે, તેથી મારો તમને દૃઢતાપૂર્વક આગ્રહ છે કે આ દરખાસ્ત તમે નામંજુર કરશો.

બારડોલીનો સવિનય ભંગ

* બારડોલીમાં આ મારી ત્રીજી વારની મુલાકાત છે. પહેલી વાર હું અહીં આવેલો ત્યારે તો માત્ર તમે બારડોલી તાલુકાનાં ભાઇઓ અને બહેનોએ કેવી તૈયારી કરી રાખેલી છે એટલું જ હું જોઈ ગયો હતો. તે મુલાકાત વખતે મારી ઉપર કે તમારી ઉપર જવાબદારી ન હતી. બીજી વખતે હું આવ્યો ત્યારે આપણા બન્નેની ઉપર ભારે જવાબદારી આવી પડેલી હતી, કેમકે મહાસમિતિએ સવિનય ભંગને લગતો પોતાનો ઠરાવ કરી દીધેલો હતો, અને તે ઠરાવના કસોટીએ બારડોલીની તૈયારીનો આંક કાઢવાનો અને તે હિન્દુસ્તાનની પાસે પ્રગટ કરવાનો હતો. છેલ્લી મુલાકાત ઉપરથી હું એવી છાપ લઇને ગયો હતો કે બારડોલી તૈયાર થઈ શકે; હું એમ તો કહી નહોતો જ શકેલો કે બારડોલી

* બારડોલીની તાલુકા પરિષદમાં સવિનય ભંગનો ઠરાવ રજૂ કરતાં આપેલું ભાષણ.

તૈયાર જ છે. હું તાલુકાનાં ગામડાંઓમાં ભટક્યો હતો. મેં લોકોને સવાલો પુછીને હકીકતો મેળવી હતી. તેને પરિણામે આ તાલુકાની સ્વદેશી અને અસ્પૃશ્યતા સંબંધી પ્રગતિ સંતોષકારક હતી એમ હું કહી શક્યો નહોતો.

બીજે ઠેકાણે અસ્પૃશ્ય વર્ગો માટે નોખી નિશાળો હોય તે ચાલે, પણ બારડોલીમાં તો અસ્પૃશ્યતા એ પાપ જ મનાવું જોઇયે. અંત્યજો માટે નોખી નિશાળ કાઢીને તમારે સંતોષ માન્યે નહિ ચાલે. તમારી તો એ ફરજ છે કે જે જે ગામે રાષ્ટ્રીય શાળા હોય ત્યાંના અંત્યજોને વીનવીને તેમનાં બાળકોને લઇ આવવાં જોઇયે અને તમારાં બાળકોની જોડે જ એમને બેસાડવાં જોઇયે. આજનો ઠરાવ પસાર કરતાં પહેલાં તે ગામોએ આ કબુલ કરવું જોઇયે. પણ અહ આવ્યા પછી મને ખબર મળે છે કે એટલું હજી અહીં થયું નથી. મારી છેલ્લી મુલાકાત દરમીયાન હું આ તાલુકાના વાંકાનેર ગામમાં ગયેલો તે વખતે ત્યાં અંત્યજનાં બાળકો રાષ્ટ્રીય શાળામાં આવતાં ન હતાં એમ મેં જોયું. એ ત્રુટી દુરસ્ત કરી લેવાનું તે વખતે ત્યાંના કાર્યકર્તાએ પોતાને માથે લીધેલું. પરંતુ આજે પ્રમુખ સાહેબે કહ્યું તેમ વાંકાનેરમાં અંત્યજનાં બાળકો હજુ રાષ્ટ્રીય શાળામા આવતાં નથી. હું જાણું છું કે તેમાં અંત્યજો પ્રત્યેનો તિરસ્કાર રહેલો નથી, પણ કાર્યકર્તાઓની ગફલત જ છે. આપણે જો સ્વરાજ લેવું હોય, ખિલાફત અને પંજાબની બાબતમાં ઇન્સાફ મેળવવો હોય તો તિરસ્કાર ન રાખીયે એટલું જ બસ નથી; આપણે ગફલત પણ ન કરી શકીયે.

જેવી અસ્પૃશ્યતાની તેવી જ સ્વદેશીની વાત. સ્વદેશીની બાબતમાં પણ બારડોલી તાલુકાનાં ભાઇઓ અને બહેનોએ જેટલું કરવું જોઇયે તેટલું નથી કર્યું. તમારામાં હજી તમને પોતાને જોઇયે તેટલી ખાદી પેદા કરવાની શક્તિ નથી આવી. તમારી જરૂરીયાત જેટલી ખાદી વણી શકે તેટલી હાથ-સાળો પણ હજી તમારે ત્યાં નથી. બારડોલીની બધી બહેનોએ હજી પ્રતિજ્ઞા નથી લીધી કે રોજ ઓછામાં ઓછું એ, ત્રણ કે ચાર કલાક તો સારૂં, વણવાના ઉપયોગમાં આવે એવું સુતર કાંતીશું અને તેને વણાવી લઇશું. પંદર દિવસ કે મહિના પહેલાં જેટલા રેંટીયા બારડોલી તાલુકામાં ચાલતા તેના કરતાં આજે જરૂર વધારે ચાલે છે, સુતર વધારે કંતાય છે એ ખરૂં, પણ તેટલું બસ નથી. જો તમે આખા હિન્દુસ્તાનને સ્વતંત્રતા અપાવવાનો જશ ખાટવા માગતા હો, જો તમે બારડોલીનું નાક રાખવા માગતા હો તો અત્યારે કંતાય છે તેના કરતાં ઘણું વધારે સુતર તમારા તાલુકામાં તમારે કાંતવું પડશે, અને અત્યારના કરતાં ઘણું ઝીણું કાંતવું પડશે.

હિન્દુ, મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી, બધા ભાઇઓ છે એ ભાવના તમારામાં છે એમ હું માનું છું; જો કે મને ખબર છે કે હિન્દુના કે મુસલમાનના મનમાંથી હજુ પુરો મેલ તો ગયો નથી; નાની કોમોને હજુ વિશ્વાસ પેદા નથી થયો. હિન્દુમુસલમાનની મિત્રાચારીનો ભય પારસી, ઇસાઇ વગેરે નાની કોમોના દિલમાંથી ગયો નથી. સ્વરાજનો અર્થ જ એ છે કે બહુમતીની સત્તા ચાલે. પણ મોટા સમુદાયની સત્તા વધે અને વધેલી સત્તાનો દુરૂપયોગ થાય

એ સ્વરાજ ન થયું; એ તો અત્યાચાર થયો, સ્વેચ્છાચાર થયો. અને તેવું થાય ત્યારે તો તે સ્વેચ્છાચારીઓનો નાશ જ સંભવે. હિન્દુસ્તાનમાં આજે ચાલી રહી છે તે આથી ઉલટી જ વસ્તુ છે. મુઠીભર માણસો કરોડોના ઉપર સ્વેચ્છાચાર ચલાવી રહ્યા છે, પણ તે અંગ્રેજોનો સ્વેચ્છાચાર કંઇકે સહ્ય છે. મુઠીભર અંગ્રેજો જ્યારે સ્વેચ્છાચારથી વર્તી કરોડો હિન્દીઓના ઉપર અત્યાચાર કરે છે ત્યારે તેમાં કરોડોનો પણ ભાગ રહેલો હોય છે. આપણા હાથમાં જો સત્તા હોય તો, મને નથી લાગતું કે અંગ્રેજોના જેવો જ સ્વેચ્છાચાર આપણે પણ નાની અને નિબળ કોમો પર ન કરીયે.

મુઠીભરને જો કરોડો ઉપર રાજ્ય કરવું હોય તો કાં તો ત્રાસ દઇને, જુલમ વર્તાવીને કરી શકે, અને નહિ તો તેઓ ફકીર થઇને રહે અને બની શકે તેટલો વહેવાર ખેડે. પણ તેવા ફકીર બનવા સારૂ તો પરમાર્થબુદ્ધિની, સ્વાર્થત્યાગની જરૂર છે. તે ન હોય તો તે આજે જેમ ચાલે છે તેમ બુરાં કર્મો કરીને જ ઘણાંઓની ઉપર પોતાનો અમલ ચલાવી શકાય.

અંગ્રેજી સલ્તનત અત્યારે લાલચ અને લોભને વશ પડેલી છે. લાલચથી જ તે અહીં આવી હતી. ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કમ્પની લાલચને લીધે જ અહીં આવી. તેણે આવીને જોયું કે રાજ્ય વિના વેપાર ચાલે તેમ નથી. તેણે તો અહીં સોના અને રૂપાની ખાણો જોઇ. તે ખાણો તે આપણાં શરીર અને તે પરનાં-વસ્ત્રો. એ સોનારૂપાં લૂંટવા સારૂ એ સલ્તનતે

આપણને નગ્ન કર્યા. તેણે લાલચોથી, અત્યાચારોથી, અનેક પ્રકારના જુલમોથી આપણાં કપડાં હરણ કરી લીધાં.

બંગાળામાં, ચંપારણ્યમાં, આસામમાં હજારો વીઘાં જમીન લઇને તેઓ પાક કરે છે. ત્યાં પણ મજુરી જુઓ તો આપણી જ. બધો વેપાર કાં તો દબાવીને, કાં તો ફોસલાવીને કરવામાં આવે છે. આમ આ સલ્તનત સામ, દામ, ભેદ અને દંડ એવી જે ચાર નીતિઓ કહેલી છે તે બધીનો ઉપયોગ કરીને આપણા ઉપર રાજ્ય ચલાવી રહી છે. પરંતુ તેમાં તેનો દોષ કાઢવો એ તો નામર્દાઇની નિશાની છે.

તે જ સલ્તનતને પગલે ચાલીને જો બારડોલી તાલુકાની ૮૪ હજારની વસ્તીમાંથી ૮૧ હજાર હિન્દુમુસલમાન જો ૩ હજાર પારસી, ખ્રિસ્તી વગેરે ભાઇઓ ઉપર અત્યાચાર કરે, જો તેમને રંજાડે તો જગત આપણે વિષે શું કહેશે? શ્રીકૃષ્ણે સ્વેચ્છાચારી યાદવોને જે શાપ આપ્યો હતો તે જ શાપ દુનીયા આપણને આપશે ને આપણો નાશ થશે.

આપણી પોતાની તાકાતનો જો આપણને વિશ્વાસ આવી ગયો હોય તો રામરાજ્ય સ્થાપવાને માટે દારૂગોળાની કે તોપની જરૂર નથી, પણ જાગૃતિની, જ્ઞાનની જ જરૂર છે.

તમે એમ નહિ માનતા કે સરકાર તમારા ઉપર પોતાની બંદુકને જોરે રાજ્ય ચલાવે છે. ૮૪ હજારની વસ્તીમાં સલ્તનતની નિશાની તરીકે તો ગણ્યાગાંઠ્યા અમલદારો જ છે. તેઓ કેવળ તમારી સંમતિથી જ, તમને ફોસલાવીને જ રાજ્ય ચલાવે છે. પણ જે ઘડીએ તમને એમ

થઇ જાય કે અમારે એ અમલદારોની નીચે નથી રહેવું, તેઓ રહેવા માગતા હોય તો નોકર થઇને સુખેથી રહે એવો જ્યારે તમારો વિચાર થઇ જાય, ત્યારે તમે ૮૪ હજાર તો લમારી પોતાની સ્વતંત્રતા લઇને બેસી જઈ શકશો. એટલું તમે કરી શકશો એવી આશાએ તો હું અહીં આવેલો છું. સ્વતંત્રતા મેળવવા સારૂ નથી તમારે એકકે અમલદારને મારવાની જરૂર, કે નથી એકકેયને ગાળ દેવાની જરૂર; ફક્ત તેમને ચોખ્ખી ના કહી દેવાની જરૂર છે કે અમે તમારી જોડે સહકાર કરવા નથી માગતા.

લૉર્ડ વિલિંગ્ડને એક વખતે એક માનપત્રના જવાબમાં કહ્યું હતું કે હિન્દુસ્તાનમાં ના પાડવી એ તો કોઇને આવડતું જ નથી. સૌ કોઈ 'હા સાહેબ હજુર' એટલું જ કહી જાણે છે. હવે જ્યારે તેમના જ કહેવા પ્રમાણે આપણે ના પાડતાં શીખ્યા છીયે અને કહીયે છીયે કે તમારી સાથે અમારે સહકાર ન જોઇયે, ત્યારે તે સાહેબ ગુસ્સે થયા છે. તમારો અમારી સાથેનો નાતો નભાવવો હોય તો તે મિત્ર તરીકેનો ખાનદાનીનો સભ્ય વ્યવહાર ભલે રહે. પણ તમે અમારા સરદાર બનવા માગતા હો તો તમારી સાથે અમારે સહકાર નથી કરવો. એ સહકાર ન થયો; એ તો તમે અમારી ગુલામી છચ્છી.

આપણી લડતની કુંચી આપણી એકતા છે. હિન્દુ-મુસલમાન એકતાનો અર્થ જ એ છે કે પારસી, ખ્રિસ્તીની રક્ષા; અને તેનો પદાર્થપાઠ એ છે કે કોઇ સરકારી અમલ-દાર ઉપર આપણે અત્યાચાર ન કરીએ, પણ દરેકને મિત્ર

ગણીને સંઘરીયે. સંઘરવાનો અર્થ એટલો જ કે તેનું અપમાન ન કરીયે, તિરસ્કાર ન કરીયે, તેને તુંકારો ન દઇયે, તેની આમન્યા રાખીયે, તેમને કહીયે કે અમારે કંઇ તમારી સાથે વેર નથી બાંધવું, પરંતુ તમારૂં રાજ્ય અમારે ન જોઇયે. એ સિવાય તમારે ને અમારે કશો વાંધો નથી. તમે અસભ્યતાથી અમારા ગામમાં કોઇના ઉપર અમલ નહિ ચલાવી શકો. અમલદારને પણ મનમાં ખાત્રી થવી જોઇયે કે પિસ્તોલ સાથે રાખ્યા વગર પણ પોતે ને પોતાનાં બાળકો આઠે પહોર નિર્ભયપણે તમારા ગામમાં થઇને જઇ આવી શકે.

આટલું તમે સમજ્યા છો એમ માનીને જ હું અહીં આવ્યો છું. જો આપણે ખરા દિલથી એવી અહિંસા પાળતા નહિ હોઇયે પણ પાખંડી જ હોઇશું, તો હું તમને ભવિષ્યવાણી સંભળાવું છું કે એક મહિનામાં જ આપણે બાજી ખોઇ બેસીશું. જો હિન્દુમુસલમાનની એકતા એ પાખંડ હશે ને આપણામાં અંદરખાને અવિશ્વાસ ભરાઇ રહેલો હશે, તો મુસલમાનને અફઘાનની મદદ લેવાનું સુઝશે, હિન્દને વળી જાપાન પાસે જવાનું મન થશે અથવા છેવટે પાછા અંગ્રેજોની જ પાસે જઇને કહેશે કે હવે તો તમે જ રાજ્ય ચલાવો. એ સ્થિતિ કરતાં તો મરણ બહેતર છે. એ સ્થિતિમાં મારા જેવાને તો હિજરત જ કરવી રહી. હિજરત એટલે દેશ છોડી જવું. મુસલમાની ધર્મમાં જ હિજરત છે એમ નથી. તુલસીદાસજી પણ કહી ગયા છે કે અસંતો વસતા હોય ત્યાંથી નાસી છુટવું. અસંતોની પણ

વંદના તો ખરી જ, પણ તે સેંકડો ગાઉ દૂરથી. જ્યાંસુધી આપણે અહીં રહ્યા રહ્યા સ્વતંત્રતાનો મંત્ર જપી શકીયે ત્યાં સુધી આપણું કાર્ય શોભશે. પણ આપણુને માલુમ પડે કે મુલકમાં આપણો સાથી હવે કોઈ રહ્યો નથી ત્યારે મુલક છોડી જવાનો સૌને અધિકાર છે.

હિન્દુસ્તાનની સ્થિતિ જોતાં તો આપણે માટે એક માત્ર શાન્તિનો માર્ગ જ તારણહાર છે.

ઠરાવ મુકતાં પહેલાં આ બધી બાબતોની હું ચોખવટ એટલા માટે કરૂં છું કે અજાણપણમાં આપણામાંના કોઈ હાથ ઉંચો ન કરે. હાથ ઉંચો કર્યે કંઈ સ્વરાજ નથી મળી જવાનું. જાતે મરીને, માલમિલ્કત ખુવાર કરીને, વાસણ-કુસણ ઢોરઢાંખર ગુમાવી પાયમાલ થઈને જ સ્વરાજ ઘેર આણવાનું છે.

બધી સ્ત્રીઓ જ્યાં સુધી કાંતતી નથી થઈ ગઈ ત્યાં સુધી બધા પુરુષો પણ જો કાંતવા નહિ લાગી જાય અને આળસમાં વખત ગુમાવશે તો આપણે મરવાના છીયે. આપણે મરવું તો છે જ, પણ જ્ઞાનપૂર્વક, પવિત્ર થઈને મરવું છે. તે માટે તો નિરંતર હાથમાં માળા જોઈયે; અને રેંટીયાની માળા એ જ સાચી માળા છે. આપણા હૃદયમાં નિરંતર એ જ જાપ ચાલે કે હિન્દુસ્તાન નવસ્રું છે તેને મારે ઢાંકવું છે. જેઓ અત્યારે કાંતે છે તેઓ ઇશ્વરનું કામ કરે છે. તમે બધા પુરુષો એક, બે કે ત્રણ કલાક રેંટીયામાં આપવાને તૈયાર હો, બારડોલી તાલુકાની જ ખાદી ન મળે તો લંગોટીભર રહેવા તૈયાર હો, તો જ તમે આ ઠરાવને ઝીલજો.

આજે સવારે શ્રી૦ વિઠ્ઠલભાઈની જોડે અને કેટલાક પ્રતિનિધિઓ જોડે મારે વાત થઇ ત્યારે મને કહેવામાં આવેલું કે બારડોલી હજુ તૈયાર નથી. એ બતાવી આપે છે કે આપણે પરમેશ્વરને છેતરતા નથી, જે કદિ છેતરાતો નથી. મનુષ્યને છેતરી શકાય છે, છતાં આપણે તેને છેતરતા નથી, તેમ આપણા પોતાના આત્માને પણ છેતરતા નથી. તેથી એ વખતે વિચાર કર્યો કે ૧૫ દિવસની મુદત પછી જ બારડોલીને તૈયાર થયેલું જાહેર કરવું. પણ મેં વિચાર કર્યો કે ઠરાવ તૈયાર કરતાં પહેલાં બધાં ગામોના પ્રતિનિધિઓને મળી લઉં, કે જેથી જેઓ તૈયાર હોય તેમને નિરાશા ન થાય. તૈયાર નથી એ જવાબ દેનારાઓ કામ કરનાર સ્વયંસેવકો હતા અને તે તેમની સાવચેતી સૂચવનારા હતા. પછી પ્રતિનિધિઓને મળ્યા ત્યારે હાજર રહેલા ગામના પ્રતિનિધિઓમાંથી ૨૫ ગામવાળાઓએ કહ્યું કે અમે આજે જ પુરેપુરા તૈયાર છીયે. મેં તેમને કહ્યું કે આવતી કાલે જ અંત્યજનાં બાળકોને તમારી શાળાઓમાં લઇ આવવાં પડશે. મેં કહ્યું, ગીતાજીમાં પાંચ વર્ણ લખ્યા નથી. આ પાંચમા વર્ણને મૂળના ચારમાં સમાવી દેવા તૈયાર છો? એનો એટલો જ અર્થ છે કે દુબળા વગેરે પ્રત્યે જે જાતનું વર્તન રાખવું જોઇયે તે જ જાતનું અંત્યજો પ્રત્યે પણ રાખવું જોઇયે. દુબળા વગેરેને જે ત્રાસ આપતા હો એટલો ત્રાસ અંત્યજોને પણ આપીને એ સરખાપણું દેખાડવાનું નથી. દુબળાને જેમ નિશાળમાં, ઘરમાં આવવા દઇયે તેમ અંત્યજના બાળકોને પણ પેસવા દઇયે; દુબળા જો આપણા કુવામાંથી પાણી ભરે તો અંત્યજો પણ ભરે. જે વસ્તુને ધર્મ સમજીને

પાલન કરીયે તેમાં પછી કંજુસાઈ રાખવી ન જોઇયે; તેમાં તો ઉદારતા રાખવી ઘટે. અહીં હાજર રહેલા ભાઇઓમાં જો કોઇ એમ માનતું હોય કે ગાંધી જેવા ગાંડાનો ઉપયોગ કરી લેવા ખાતર અત્યારે ઢેડોને અડી લઇયે, તો હું કહું છું કે તે માણુસ પરમેશ્વરને, મને અને તમને છેતરશે. તેવું પાખંડ મનમાં હશે તો તમે અંત્યજોને હાથે જ મરશો એ ખાત્રીથી માનજો.

તમે એમ ન ગણી કાઢતા કે હું તો એક વટલેલો માણુસ છું, સુધારાવાળો છું. હું ચુસ્ત હિન્દુ તરીકે માનું છું કે હિન્દુ શાસ્ત્રોમાં અત્યારના જેવી અસ્પૃશ્યતાને ક્યાંયે અવકાશ નથી. હું કાંઇ શાસ્ત્રાર્થ કરવા નથી માગતો. હું તો શાસ્ત્રોને જેવાં સમજ્યો છું તેવાંનું દોહન તમારી સામે મુકી રહ્યો છું. આવી જાતનું અસ્પૃશ્યતાનું પાલન એ અધર્મ છે. તેનું પાલન કરશે તેને યમરાજા જરૂર પુછશે, અને તેનું ફળ ભોગવવું પડશે. અજ્ઞાનનું બહાનું પણ ત્યાં ચાલશે નહિ. હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રોમાં કે કોઇ પણ ધર્મશાસ્ત્રમાં એમ નથી કહ્યું કે અજ્ઞાનપણે પાપ કરનારને પાપનું ફળ ભોગવવું નથી પડતું. જાણીબુઝીને પાપ આચરનાર કરતાં તેને ઓછું ભોગવવું પડે એટલું જ; પણ અજ્ઞાનપણે આચરનારને પણ કર્મનાં ફળ તો ભોગવ્યે જ છુટકો. કર્મની એવી ન્યારી ગતિ છે. વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ આજે અંત્યજોને અડી લેવું ઠીક છે, એમ નહિ માનશો. તમે એમાં ધર્મ નથી એમ ખરેખર માનતા હો તો તેમ કહી દેજો કે અમે આમાં ધર્મ ગણતા નથી. મને તેનું દુઃખ નહિ થાય. હું તો વળી બીજે ભિક્ષા માગવા જઇશ અને પુછીશ કે આ શરતે સવિનય

ભંગ કરવા કોણ તૈયાર છે? અને કોઇ જ તૈયાર નહિ હોય તો હું એકલો જ સવિનય ભંગ કરીશ.

શાન્તિ વિષે પણ ચોખવટ કરી લેવાની જરૂર છે. મુસલમાનો અને ગીતાના અભ્યાસીઓ મને કહે છે કે એક પ્રસંગે તલવાર વાપરવી ધર્મ છે. શ્રીકૃષ્ણે પોતે અર્જુનને યુદ્ધમાં પ્રેર્યો. પરંતુ મારે માટે તો અહિંસા એ પરમધર્મ છે. તમારે માટે ભલે એ વ્યવહારધર્મ હોય. બાકી અસ્પૃશ્યતા-નિવારણ એ તો સનાતન ધર્મ જ છે. અસ્પૃશ્યતાનો નાશ તમને સંમત હોય તો જ આ ઠરાવમાં હા ભણજો, નહિ તો હિંમતથી ચોખ્ખું કહી દેજો કે અમારાથી નહિ બને. અસ્પૃશ્યતાનો નાશ કરો એટલે અંત્યજોની સાથે ખાઓ-પીઓ અથવા બેટીવ્યવહાર કરો, તેમના જ પીધેલા લોટામાં સાફ કર્યા વગર પાણી પીઓ, એમ હું નથી કહેતો. એકબીજાનું એઠું વાસણ વાપરવાની હિન્દુધર્મ કોઇને ફરજ નથી પાડતો. શુદ્રો સાથે જેવો તમારો વ્યવહાર છે તેવો જ અંત્યજો સાથે રાખવાને તમે આ ઠરાવથી બંધાઓ છો. જો આટલું સમજ્યા હો તો જ હાથ ઉંચા કરજો.

તમારી ઉત્સુકતાને વિષે તો સવાલ જ નથી. ઉત્સુક છો તેથી તો બધાને બોલાવી રહ્યા છો. પણ અસ્પૃશ્યતાને દૂર કરો, સ્વદેશી વ્રતનું પાલન કરો, તો હું માનું કે તમે ખરેખર જેલ જવા, જમીનો હર્રાજ થવા દેવા તૈયાર છો, દેશને સ્વતંત્ર કરવા ઇચ્છો છો અને હિન્દુસ્તાન જેવા મોટા દેશને સ્વતંત્ર કરવા નીકળનારે ભોગ પણ મોટા આપવા જ જોઇયે.

કોઈ એમ ન માની બેસે કે હું અહીં રહેવાનો છું એટલે હું તમને બચાવી લઈશ. હું જ્યાં જાઉં છું ત્યાં તો ઉલટા ઉપદ્રવ જ થાય છે; આપણે બધા વલોવાઈ જઇયે છીયે. હું તમારી અંદર અશાન્તિ કરવા નથી આવ્યો, પણ અશાન્તિ ઉપજાવવા આવ્યો છું. અશાન્તિ સિવાય શાન્તિ નથીઃ પણ તે અશાન્તિ આપણી પોતાની. આપણાં મન જ્યારે વલોવાઈ જશે, આપણે જ્યારે દુઃખના આગ્રમાં ખુબ તપીશું, ત્યારે જ ખરી શાન્તિ પ્રાપ્ત કરી શકવાના છીયે.

તમે એમ માની બેઠા હો કે જેલ જશું એટલે બસ છે, પણ એકલી જેલથી નહિ ચાલે. સરકાર તમારો પાક લઈ જશે. જરૂર હું તમને શાહુકારા ચોરી કરતાં તો શીખવવાનો છું જ. સરકારને તો દશ માથાં ને વીશ ભુજા છે. મહેસુલ ભરવાની ના કહેશો તેને બીજે દિવસે સરકારનાં ઘોડાં આવીને ઉભાં રહેશે. તે વખતે આપણે સિપાઇઓ સાથે લડીશું નહિ. આપણો કપાસ, અનાજ, શાકભાજી જે લઈ જઇ શકે તે ભલે લઇ જાય, પણ સરકાર એ ચીજો આપણી પાસે રહેવા દેશે તો આપણે જરૂર ઘેર લઇ જવાના. એમ પોતાનો માલ લઇ જવો એ ચોરી કહેવાતી હોય તો ભલે સરકાર આપણને દંડે કે મારી નાંખે. મોહનલાલ પંડ્યાએ તેવી જ રીતે ડુંગળીની ચોરી મારી સલાહથી કરી હતી, ને તે માટે તેમણે ડુંગળીચોરની ખ્યાતિ મેળવી છે. પણ તે ચોરી શાહુકારી હતી. સરકાર તમારાં ઢોર લઇ લેશે. લેવા આવનારને ગાળ ન દેશો, પણ તમારે હાથે છોડીને આપી દેજો. એમ જ્યારે વર્તશો ત્યારે જ ત મહેસુલ નહિ ભરવાને લાયક ગણાશો. એ બધ

નુકસાનને માટે તૈયાર રહેવું પડશે. જો તમારો માલ સરકારને પચી ગયો તો એનો અર્થ એ જ થવાનો કે એ લાખની મહેસુલ ભરવાને બદલે દશ લાખનો માલ ફના થઇ જવા દેવો.

આટલી તમારી તૈયારી છે? જો હોય તો હું ઠરાવ રજુ કરૂં. કોઇને પુછવું હોય કે ન સમજાયું હોય તો તેનો ખુલાસો માગી લેવો.

સ૦—અમારી માલમિલ્કત લઇ જાય તે સહન થાય, પણ સરકારનાં માણસો અમારી વહુએટીઓ ઉપર અત્યાચાર કરે તો?

જ૦—આપણે પોતાની જાત ઉપર અને મનુષ્યજાત ઉપરનો આપણો વિશ્વાસ ખોયો છે. હું પોતે જો કે અત્યારે એવી હાલતમાં છું કે પંદર વર્ષનો બાળક પણ મને પાડી નાંખી શકે, છતાં હું મારી સ્ત્રીની જોડે રહું છું તે એટલા માટે કે મારામાં તેનું રક્ષણ કરવાની શકિત છે. હું કોઇ પણ જુવાનીયાને કે કાબુલીને પણ નોતરૂં છું કે તે મારી સ્ત્રીના લાજ લૂંટવા આવે. મારામાં મરી ફુટવાની શકિત છે. અને જ્યાં સુધી મરવાની તાકાત હોય ત્યાં સુધી ડરવાની કશી જરૂર નથી. તમે પુછશો, 'હાથ પગ બાંધે તો? પિસ્તોલ તાકે તો?' પિસ્તોલવાળા ઘણાની પિસ્તોલ સાબૂત છતાં તેમનાં ઘર લૂંટાયાં છે અને લાજ લૂંટાઈ છે. રક્ષણને સારૂ પિસ્તોલની નહિ પણ છાતીની જ જરૂર છે.

સુરતનું છેલ્લું ભાષણ

* દા૦ ચોઇતિરામે તમને કહ્યું કે મને દશેક દિવસમાં સરકાર જેલમાં મોકલે એવો સંભવ છે, અને તેથી તમે મને મળી લેવાની ઇચ્છા બતાવી. પણ મારે કહેવું જોઇયે કે મને હવે જેલમાં જવાની મુદ્દલ હોંશ રહી નથી. હું તો ગોળીથી મરવા ઇચ્છું છું, ફાંસીએ ચડવા ઇચ્છું છું, અને મારી એવી ઇચ્છા છે કે ઘણા ગુજરાતીઓ પણ એ જ માગે. કેટલોક કાળ થયાં ઇશ્વરની પાસેથી હું એ જ માગી રહ્યો છું કે મને આ સરકારને હાથે તું મોત આપજે.

હિન્દુસ્તાનના જુદા જુદા પ્રાંતોમાં જે દુઃખ ભારતવાસીઓ ભોગવી રહ્યા છે તે સાંભળવું અને સહન કરવું મુશ્કેલ થઇ પડ્યું છે. કોઇના માલ લૂંટાય છે તો કોઇને ફટકા પડે છે. મારપીટ કરીને સરકાર સભાઓને વિખેરી રહી છે. એ બધું કેમ સાંખી શકાય? તેનું

---

*તા. ૩૧-૧-૨૨ ને રોજ સુરતમાં આપેલું અવધિનું ભાષણ.

નિવારણ જેલ નથી. તેનું નિવારણ તો જલીયાંવાલા બાગ છે. અને હું એમ ઇચ્છું છું કે જો સરકારનો આ ઉપદ્રવ તુરત બંધ ન થાય તો જલીયાંવાલા બાગની કેટલીક આવૃત્તિઓ આપણે ગુજરાતમાં કાઢીયે.

પણ તેમાં એક મોટો ભેદ હોવો જોઇયે. જલીયાંવાલા બાગમાં તો લોકો સહેલ કરવા ગયા હતા; ગોળી ખાવાનું તેમને ભાન પણ ન હતું; ગોળી ખાવાની તેમની ઇચ્છા ન હતી. ગોળી ખાવાની છે એમ ખબર હત તો કદાચ કોઇ ત્યાં જાત પણ નહિ. પણ આપણે વિષે તો હું એમ ઇચ્છું છું કે આપણે ઇરાદાપૂર્વક ગોળી ખાઇયે. ભલે કોઈ જનરલ ડાયર તેના સિપાઇઓને લઇને આપણી સામો ખડો થઇ જાય. ભલે તે આપણુને ચેતવ્યા વિના ગોળીના બાર શરૂ કરે. ઇશ્વર પ્રત્યે મારી એવી પ્રાર્થના છે કે એવું થાય તેવે સમયે હું જેમ અત્યારે પ્રફુલ્લિત મનથી બોલી રહ્યો છું તેમ જ તે સમયે પણ બોલતો હોઉં, અને તમે બધા જેમ અત્યારે શાન્ત થઇને બેઠા છો તેમ જ એ ગોળીઓના વરસાદ તળે બેસી શકો. તે વેળાએ તમારા કાન મારી તરફ હોય, તમારી પીઠ મારી તરફ હોય, પણ તમારી છાતી અને તમારી આંખ એ તો ગોળી તરફ હોય અને તેને વધાવી લે. એ ગુજરાતને ઇચ્છવાજોગ છે. ગુજરાતે વાતો પુષ્કળ કરી, ઠરાવો તેટલા જ કર્યા, પણ જ્યારે લગભગ આખું હિન્દુસ્તાન દુઃખ સહન કરી રહ્યું છે ત્યારે આપણુને તો કંઇયે નથી. હું જાણું છું કે તેનો અર્થ એવો નથી કે આપણે આપણું કર્તવ્ય કરવામાં

બીજાના કરતાં પાછળ રહ્યા છીયે. આપણે જેલમાં થી, કેમકે મુંબઇ સરકાર આપણને જેલમાં લઇ જતી નથી. મારી એવી ઉમેદ છે કે આવી ઘટનાનો અર્થ એ છે કે આપણે નસીએ માત્ર જેલ નથી, પણ આપણે નસીબે ગોળી છે.

જો આપણાં મન આ પ્રમાણે હમેશાં ન ઇચ્છે તો આપણે મિથ્યાભિમાની થઇ જવાનો ભય છે. વળી આપણી એવી ઇચ્છાની સાથે જ આપણી પવિત્રતા દિનપ્રતિદિન વધવી જોઇયે. આપણામાં હિન્દુમુસલમાન વચ્ચેનો મેલ છે તે નીકળી જવો જોઇયે. હજુ એકબીજાનો ભય છે, એકબીજાનો અવિશ્વાસ છે; હજુ પારસીઓને, ખ્રિસ્તીઓને હિન્દુમુસલમાનોનો ભય છે. સુરતના શહેરીઓએ ઘણું કર્યું છે, છતાં ઘણું વધારે કરવાનું છે. સુરતની સ્ત્રીઓને અને પુરુષોને પણ હજુ એશઆરામ જોઇયે છે; રેંટીયા ચલાવવાનું આળસ છે; રેશમી અથવા બારીક પરદેશી અથવા મીલનાં કપડાં ઉપર હજુ ભાવ છે. કોઇ ખાદી ાં કુડતાં ટોપી પહેરવા તૈયાર છે તો ખાદીની ધોતી તેઓને ભારે પડે છે. જો કે અસ્પૃશ્યની તરફનો આપણો તિરસ્કાર ઓછો થતો જાય છે, તોપણ આપણે તેને સગા ભાઇની જેમ ભેટવા તૈયાર નથી થયા. તેને સર્પ કરડે તો પ્રેમપૂર્વક તેનું ઝેર ચુસી લેવાને આપણામાંના કેટલા તૈયાર છે? તેને તાવ આવે તો જેમ આપણે ભાઇબહેન તથા માતપિતાની સેવા કરીયે તેમ તેની સેવા કરવાને કેટલા તૈયાર છીયે?

સરકારને શી ગાળ દઇયે ? જો દઇયે તો આપણને પોતાને જ દેવી જોઇયે કે ઘણી ઠોકરો ખાતા છતાં આપણે હજુ સીધા નથી થયા અને હજુ આપણે જોઇતી આત્મશુદ્ધિ નથી કરી; જોઇતો સ્વાર્થત્યાગ નથી કર્યો, પુરી કુરબાની નથી કરી. મને ઘણી વખત થયાં જ કરે છે કે આપણે થોકબંધ મરવાની શક્તિ જ્યાં સુધી મરીને નથી બતાવી ત્યાં સુધી આપણામાં રહેલા અનેક પ્રકારના મેલ અને ભય આપણે નથી કાઢી શકવાના. આપણી ઉપર હજુ પુરૂં દુઃખ નથી પડ્યું, તેથી મારે સારૂ અને ગુજરાતને સારૂ બીજા પ્રાન્તોમાં જે દુઃખો પડ્યાં છે તેના કરતાં ઘણું વધારે દુઃખ હું માગી રહ્યો છું. એ દુઃખને અંતે જે નવીન ભારત પેદા થશે એ જ રહેવા લાયક હશે અને એવી શક્તિથી જ આપણે મુસલમાન ભાઇઓના દિલને જે જખમ થયો છે તેને રૂઝાવી શકશું; તેથી જ આપણે પંજાબનો ઇન્સાફ લઇ શકશું; તેમાં જ સ્વરાજ છે.

એટલે મને સરકાર પકડી જાય તો ભલે પકડે. તેથી દિલગીર થવાનું તો હોય જ નહિ. અશાન્ત થવાય જ નહિ. દીવાના બનાય જ નહિ. હું તો આશા રાખું કે એવું થાય ત્યારે હજુ રહેલી નબળાઇઓ છે તે પણ આપણામાંથી ચાલી જાય. સ્વયંસેવકોનો ચોપડો પણ તમારા ભાઇઓ અને બહેનોનાં નામોથી ભરાઇ જાય. તમે બધા હાથની કાંતેલી અને હાથેથી વણેલી ખાદી પહેરતા થઇ જાઓ અને તદ્દન નિર્ભય બની જાઓ.

સુરતની મ્યુનિસીપાલિટીએ સરસ હિંમત બતાવી છે. શહેરીઓને ઘટે છે કે તેઓએ પ્રતિનિધિઓને પુરેપુરૂં જોર

આપવું. તમે કેળવણી સ્વતંત્ર કરી છે એટલું બસ નથી. આખી મ્યુનિસીપાલિટીને સ્વતંત્ર કરવી તેમાં તો જેલ વગેરેનો ભય પણ નથી. તેમાં તો માત્ર યુક્તિની, આત્મવિશ્વાસ અને એકબીજાના વિશ્વાસની જરૂર છે. આપણાં પાયખાનાં, આપણા રસ્તા આપણે સાફ રાખીયે, આપણાં ગરીબોને આપણે સંભાળીયે, આપણાં માંદાંની આપણે સેવા કરીયે, તેને સારૂ જોઇતા પૈસા આપણે એકઠા કરીયે અને તેનો શુદ્ધ વહીવટ રાખીયે.

આમાં સરકાર કે સરકારના કાયદાની જરૂર જ શી હોય ? દુર્ભાગ્યે આપણા પોતાનામાંથી આત્મવિશ્વાસ ખસી ગયો હતો, મહાજન અપ્રામાણિક થઈ ગયાં હતાં, પ્રજા પણ હાંડ થઇ ગઇ હતી અને તેમાં સરકાર ફાવી ગઇ. સુરતના શહેરીઓ સ્વેચ્છાએ તેમણે જ નિશ્ચય કરેલો હોય એવો કર મહાજનને આપે અને તેનો વહીવટ મહાજન પ્રામાણિકપણે પુરો હિસાબ રાખીને મેં બતાવી તેવી વસ્તુઓમાં કરે તો એ તમારી સ્વતંત્ર મ્યુનિસીપાલિટી થઇ. મહાજનનું બદનામ એટલે આજની મ્યુનિસીપાલિટી; સ્વાધીનતા વેચીને પરાધીનતા વહોરી લેવી એટલે સરકારની મ્યુનિસીપાલિટી.

મારી ઉમેદ છે કે સુરતના શહેરીઓ પોતાના નિશ્ચય ઉપર મક્કમ રહેશે અને કંઈ પણ કર્યું છે તેના કરતાં વિશેષ કરીને સુરતને, ગુજરાતને અને હિન્દુસ્તાનને દીપાવશે. ”

[illegible]

[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]

[illegible]

[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]